

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜLƏNBƏR ƏLÖVSƏT qızı NURİYEVA

İNGİLİS DİLİNDƏ FRANSIZ MƏNŞƏLİ TERMİNLƏRİN
LİNQVO-PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər:

Əhmədova Ülviyyə Azər qızı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

BAKİ – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-6
I FƏSİL. FRANSIZ DİLİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ	7-31
1.1. İngiltərənin Normanlar tərəfindən işğalı	7-10
1.2. İngilis və fransız dilləri arasında mübarizə	10-17
1.3. Fransız dilinin ingilis dilinin fonetikasına təsiri	17-31
II FƏSİL. FRANSIZ DİLİ TERMİNLƏRİNİN İNGİLİS	
TERMİNLƏRİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNƏ TƏSİRİ	32-64
2.1. Fransız dilinin ingilis dilinin qrammatikasına təsiri	32-57
2.2. Fransız dilinin ingilis ədəbi dilinə təsiri və paralelizmlər	57-64
NƏTİCƏ	65-67
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	68-70
ƏLAVƏ KİMİ QLOSSARY (SÖZLÜK)	71-77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dilçiliyin mühüm şöbələrindən biri də dil tarixidir. Dil tarixi dilin tarixən dəyişmə və inkişafının qanunauyğunluqlarını öyrənir, müxtəlif dövrlərdə onun lüğət tərkibinin, fonetik və qrammatik quruluşunun inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Dil tarixi dildə baş verən dəyişiklikləri həmin dildə danışan xalqın tarixi ilə əlaqəli şəkildə öyrənir.

Məlumdur ki, ingilis dili dünya dilləri içərisində zəngin lüğət ehtiyatı olan dillərdən biridir. Xalqın iqtisadi-siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, yeni istehsal üsulları, yeni texniki tərəqqi elmi nailiyyətlər, kənd təsərrüfatındakı əsaslı dönüş, ictimai quruluşun dəyişməsi, elm, mədəniyyət, ticarət, ədəbiyyatın inkişafı, dövlətin yaranması və s. bu kimi hadisələr ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsir edərək, onun daha da zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Xalqın həyatının inkişafında baş verən dəyişikliklər öz əksini ilk növbədə dilin lüğət tərkibində tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin lüğət tərkibinin inkişafı prosesi xalqın tarixi inkişafı ilə vəhdət təşkil edir. Xalqın tarixini izləmədən lüğət tərkibindəki inkişaf meyillərini aşkar etmək mümkün deyildir.

Bu dil nəsildən-nəslə keçərək öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən dəyişmiş və təkmilləşmişdir. Müasir ingilis dili öz inkişafı prosesində uzun və mürəkkəb bir yol keçmişdir. İngilis dilinin tarixini bir qayda olaraq üç dövrə bölürlər:

1. Qədim ingilis (və ya anqlosakson) - V-XI əsrlər (449-1100-cü illər);
2. Orta ingilis - 1100-cü ildən 1500-cü ilədək (XII-XV əsrlər) olan dövr;
3. Yeni ingilis - XV əsrdən bu günə qədər olan dövrü əhatə edir.

Göründüyü kimi, ingilis dili 1500 ildən artıqdır ki, mövcuddur. Eyni zamanda, həmin dövrlərdə xalqın ictimai şüuru inkişaf etdikcə, ümumi intellektual səviyyə yüksəldikcə, dilin lüğət tərkibi durmadan dəyişmiş və zənginləşmişdir. Dilin öz milli bazası hesabına ingilis dilinin lüğət tərkibi daha da inkişaf etmiş və etməkdədir.

Bundan başqa, dilin lüğət tərkibi latın, yunan, italyan, ispan, fransız, alman, rus, eləcə də şərq dillərindən keçən sözlər hesabına daha da zənginləşmişdir.

Orta ingilis dili dövrünə nəzər yetirsək, bu dövrdə külli miqdarda fransız sözlərinin və terminlərinin ingilis dilinin lüğət tərkibinə yol tapmasını müşahidə edə bilərik. Bu dövr həm tarixən, həm də dilçilik cəhətdən xüsusilə əhəmiyyətlidir. Çünki bu dövrdə İngiltərə Normanlar tərəfindən işğal olunur.

İngilis dilinin tarixində Normanlar tərəfindən Britaniyanın işğalı daha çox diqqət cəlb edir və daha uzun sürür. Onlar tezliklə İngiltərədə hökmran sinfə çevrilir. Normanlar yerli əhalidən fərqli olaraq, daha yüksək mədəniyyətə, öz şəxsi ədəbi əsərlərinə malik idilər. Şübhəsiz, buna görə tarixşünaslar məhz bu dövrə və Norman işğalları ilə əlaqəli hər hansı bir hadisəyə xüsusi diqqət göstərirlər. Bu işğal təkcə siyasi və ya tarixi baxımından deyil, həm də dil baxımından çoxlu fərqlilikləri ilə seçilir. Normanlar İngiltərənin sahibinə çevrilir və bu ingilis dilində dərin iz buraxmaq üçün kifayət qədər uzun bir dövrü əhatə edir.

Norman işğalından sonra bir neçə əsr ərzində İngiltərədə idarəetmə dili fransız dili hesab olunur. Bu dil, həmçinin kral sarayı, hakimiyyət, məhkəmə və kilsənin dili hesab olunmaqla bu sahəyə aid olan bütün terminlər hətta bu gün də fransız dilinə aiddir. İngilis dilinin lüğət tərkibinin 70%-dən çoxu alınmadır və bu alınmaların 55% fransız dilindəndir. İngilis dili artıq aşağı sinfə məxsus sosial dairələrin dili kimi qəbul edilir. Bu dildə kəndlilər və şəhər əhli danışır.

Problemin işlənmə dərəcəsini nəzərdən keçirdikdə, sözün semantikasını ilə bağlı həm ümumi dilçilik, həm də müqayisəli dilçilik, eləcə də qrammatika, fonetika, leksikologiya və ədəbiyyata aid sahələrdə bu dövrün fransız və ingilis oxşar sözlərinə aid müxtəlif nəzəriyyə və fikirlərin mövcud olduğunu görürük. A.Rastorquyeva, B.İlyiş, V.Araçin, O.Yesperson, İ.Jdanova, B.Yartseva, A.İ.Smimitskiy, S.Lerer, P.Smis və başqaları Normanların İngiltərəni işğalı və bu işğalın ingilis dilinə təsirinə aid çoxsaylı tədqiqatlar aparmışlar. Lakin aparılmış tədqiqatlarda fransız və ingilis dilləri arasında olan paralelizm barədə bəhs olunmamışdır.

Dissertasiyanın obyektı və predmeti. Tədqiqat obyektı kimi biz, ingilis dilində fransız söz və terminlərinin linqvo-praqmatik xüsusiyyətlərinin tədqiqindən danışırıq.

Tədqiqat işinin predmeti isə Norman işğalları nəticəsində ingilis dilinə daxil olmuş söz və terminlərin tədqiqidir.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələrini aşağıdakı kimi xülasə etmək olar:

1. Fransız dilindən ingilis dilinə keçmiş söz və terminlərin leksik mənalarını müəyyənləşdirmək;
2. Söz terminlərin semantik quruluşunda və onların tətbiq dairəsində cəhətləri müəyyənləşdirmək;
3. Fransız dilindən alınmış söz terminlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq.

Bu göstərilənlərə nail olmaq üçün biz aşağıdakı vəzifələri qarşıya məqsəd qoymuşuq:

1. Müvafiq elmi əsərləri araşdıraraq tədqiqatın məzmunu ilə bağlı nəzəri problemlərlə əlaqədar ilkin mövqeyi aydın şəkildə ifadə etmək;
2. İngilis və fransız dillərində paralelizm hesab etdiyimiz sözlərin qruplaşdırılması;
3. Hər iki dildə oxşar sözlərin mənalarının müəyyən edilməsi;
4. Tədqiqata cəlb olunmuş ingilis və fransız paralelizmləri sinxron planda müqayisəli tədqiqini aparmaqla konkret nəticələrə gəlmək.

Dissertasiya işinin metodları. Tədqiqat işinin metodlarına gəldikdə biz burada tutuşdurma müqayisə kontekstual təhlil funksional-semantik metodları araşdırmanın xarakterinə uyğun olaraq əsas götürmüşük.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Orta əsrdə ingilis və fransız lüğətlərinə daxil olan oxşar anlayışları ifadə edən sözlərin qruplaşdırılaraq müqayisəsi ilk dəfə olaraq araşdırılır. İngilis və fransız dillərində olan paralelizmlər haqqında bu vaxta qədər heç bir xüsusi tədqiqat işi aparılmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq müqayisə olunan dillərdə paralelizmlərin siyahısı verilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyətinə gəlicə, qeyd etmək lazımdır ki, dissertasiya işində əldə olunmuş nəticələr bu istiqamətdə aparılacaq yeni tədqiqatların yazılmasında, ümumiyyətlə, tərcümə nəzəriyyəsində, eləcə də müasir

dilçiliyin bir sıra digər sahələrində istifadə oluna bilər. Bundan başqa tədqiqatın nəticələri ingilis-fransız və fransız-ingilis lüğətlərinin, ali və orta məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması üçün istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Magistrlik dissertasiyasının əsas müddəaları barədə İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı-1 kafedrasında hesabat şəklində vaxtaşırı məlumat verilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Magistrlik dissertasiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı-1 kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşuna gəldikdə, magistrlik dissertasiyası giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı ilə birlikdə sözlükdən ibarətdir.

I FƏSİL

FRANSIZ DİLİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ

1.1. İngiltərənin Normanlar tərəfindən işğalı

1066-cı ildə ingilis xalqının tarixində ən böyük hadisələrdən biri baş verir - İngiltərə Normanlar tərəfindən zəbt edilir. Bu günə qədər bu hadisə İngiltərə tarixində bir dönüş nöqtəsi hesab olunur. Əslində, Normanlar mənşəcə Skandinav qəbiləsinə məxsus idilər. IX əsrdə bu qəbiləyə mənsub bir qrup Skandinav adamları Fransanın şimal sahillərinə basqın edib Sena çayının hər iki sahilinin ərazisini işğal etdilər. 912-ci ilədək davam edən müqaviləyə Norman başçısı Rollo tərəfindən son qoyulur. Bu zaman Fransa kralı Sadə Çarlz həmin sahilin ərazisini Normanlara güzəştə gedir. O vaxtdan bəri o ərazilər Normandiya adlanmağa başlanır. Normanların Fransa ərazisində məskunlaşmasından və İngiltərənin onlar tərəfindən işğalının başlanmasınadək keçən bir əsr yarım ərzində Normanların fransız mədəniyyətinə güclü təsiri danılmazdır. Yerli əhaliyə qarışaraq Normanlar fransız dilini mənimsəyirlər və XI əsrin ortalarından Skandinav mənşəli olduqlarına baxmayaraq, onlar fransız feodal mədəniyyətinin və həmin dilin daşıyıcıları hesab edilirlər.

1042-ci ildə Kanyutun ölümü və onun imperiyasının süqutundan sonra qədim Anqlo-Sakson xətti bərpa olunur, buna baxmayaraq, onların hakimiyyəti uzun sürmür. Fransada tərbiyə olunan yeni ingilis kralı Mömin Eduard çoxlu Norman məsləhətçi, zadəgan və rahibləri özü ilə İngiltərəyə gətirib ingilis torpaqları və sərvətini onlar arasında bölüşdürür. O həm də öz məsləhətçilərini ölkə idarəçiliyi və kilsə kimi mühüm vəzifələrə təyin edir. Eduard təkcə özü fransız dilində danışmır, hətta israr edirdi ki, fransız dili zadəganlar tərəfindən onun sarayında danışılın. Fransanın şimalında böyük müstəqil ərazinin - Normandiyanın hersoqu Vilhelm Eduardın sarayına tez-tez baş çəkir və o dövrdə yayılan şayiələrə əsasən, Mömin Eduard onu öz varisi təyin etmişdir. Bir çox cəhətdən Eduard istilalarından çox-çox əvvəl Normanların İngiltərəyə gəlmələri üçün zəmin yaratmışdır. Buna baxmayaraq,

ölkədə rəhbərlik hələ də Anqlo-Sakson feodallarının əlində idi və onlar arasında ən güclüsü Uesseksin qrafı Qodvin hesab olunurdu.

1066-cı ildə ingilis kralı Mömin Eduard vəfat edir və qraf Qodvinin oğlu Harold İngiltərə kralı elan edilir. İngiltərə taxtına uzun müddət iddialı olan Normandiyanın hersoqu Vilhelm bundan xəbər tutan kimi çoxlu torpaq və qarət vəd edərək böyük qoşun toplayır və Roma papasının köməyi ilə Britaniyaya daxil olur. Qeyd edək ki, onun qoşununun üçdə bir hissəsi Normanlardan, digər hissəsi isə Avropa üzrə muzdlu işləyən əsgərlərdən təşkil olunmuşdur. Həm də Vilhelmin ordusu Anqlosakslarda olmayan süvari dəstələrdən təşkil olunmuşdur. O, həmin ildə oktyabrın 14-də La Manşı üzüb keçərək öz qoşunu ilə birlikdə İngiltərənin cənub limanı yaxınlığında sahilə çıxır. Oktyabrda baş verən məşhur Qastinqs döyüşündə Vilhelmin ordusu kral Haroldun tabeliyində olan ingilis qoşunlarını darmadağın edir, Harold isə öldürülür. Məhz bu gün tarixdə Normanlar tərəfindən Britaniyanın bir qayda olaraq işğalı hesab edilir [6].

Buna baxmayaraq, ölkənin bütünlüklə işğalı bir neçə il çəkir. Qastinqs döyüşündən sonra “İstilaçı” ləqəbini alan Vilhelm Londona daxil olaraq Uestminster monastırının baş keşişi tərəfindən taxt-tacın kralı elan edilir. Vilhelm və onun baronları kənd və mülkləri yandıraraq çoxlu torpaqları məhv edirlər. İşğalçılar qəddarcasına tabeçilik hərbi əməliyyatları apararaq onlara qarşı çıxan Mersiya və Nortumbriya əhalisini, demək olar ki, qırırlar. Hərbi əməliyyatlar zamanı tikilən gil istehkam və taxta hasarlar tezliklə nəhəng daş Norman qəsrləri ilə əvəz edilir. Britaniyada bugünkü dövrümüzdə qədər hələ də qalan çoxsaylı Norman qəsrləri Vilhelm və onun davamçıları tərəfindən ucaldılmışdır. Bir neçə il ərzində ölkənin müxtəlif hissələrində üsyanları yatıran Normanlar İngiltərəyə birdəfəlik yiyələnirlər. Anqlo-Sakson zadəganlığının hökmran sinfi, demək olar ki, bütövlüklə yox olur: onların bəziləri döyüş və üsyanlarda məhv olur, digərləri edam edilir, üçüncü hissəsi isə mühacirət edir. Bu zadəganlıq, əsasən, fransız dilinin Norman dialektində danışan Norman baronları ilə əvəz edilir. Beləliklə, işğal nəticəsində İngiltərə xarici istilaçılar tərəfindən idarə edilməyə başlanır. Həm də Vilhelmin sahib olduğu Normandiya hersoqluğu İngiltərənin bir hissəsinə çevrilir. Bu işğalın nəticələri ingilis xalqının gələcək inkişafı üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Norman işğalları İngiltərədə kral hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə səbəb olur. Normanlar ingilislərə Britaniyada artıq inkişaf etmiş feodal sisteminə uyğun bir siyasi üstqurum təqdim edirlər. Beləliklə, İngiltərədə feodalizm daha da güclənərək mükəmməl bir quruluşa çevrilir. Anqlo-Sakson feodal torpaqlarının çox hissəsi Norman zadəganları və kralın əlinə keçir. Vilhelmin şəxsi mülkiyyəti isə ölkənin üçdə bir hissəsini əhatə edirdi. Normanlar ölkədə kilsə, hökumət və hərbə aid bütün önəmli vəzifələrə yiyələnirlər.

Vilhelm Anglo-Sakson zadəganlarının mülklərini müsadirə edib Norman baronları arasında bölüşdürür. Rahib də başda olmaqla, bütün kilsə mənəbləri fransız mədəniyyətinin daşıyıcılarına verilir. İstillaların ardınca yüzlərlə fransızlar Britaniyada yeni həyat qurmaq üçün La-Manş boğazını üzüb keçirlər. Onların arasında tacirlər, döyüşçülər, müəllimlər çoxluq təşkil edirdi. Vilhelmin (1066-1087) hakimiyyəri dövründə, təxminən, 200.000 fransız İngiltərəyə mühacirət edir. İngiltərəyə Fransadan mühacirət asanlaşmışdı, çünki yeni britaniyalı krallar həm də Normandiyanın hersoqları idilər və yüz il sonra demək olar ki, tamamilə qərbi Fransaya yiyələnirlər. Bu da İngiltərəyə Fransa qitəsi ilə daha yaxın ünsiyyət qurmağa imkan verir. Beləliklə, təkcə yüksək sinifli zadəganlar deyil, həm də orta sinifdən olanlar da fransız idilər. Bu axın, demək olar ki, iki əsr davam edir. Kral Stefanın (1135-1154) hakimiyyəti dövründə baş verən vətəndaş müharibəsi və yaranan anarxiya Norman baronlarının buraya axışını daha da çoxaldır. Kral Con Ləglənd Normandiyada öz mülklərini itirdikdən sonra (1203), yeni şərtlər altında yaşamaq istəməyən bir çox Normanlar İngiltərəyə axışmağa başlayırlar.

Norman işğalından sonra bir neçə əsr ərzində İngiltərədə idarəetmə dili fransız dili hesab olunur. Bu dil, həmçinin kral sarayı, hakimiyyət, məhkəmə və kilsənin dili hesab olunur. İngilis dili artıq aşağı sinfə məxsus sosial dairələrin dili kimi qəbul edilir. Bu dildə kəndlilər və şəhər əhli danışdı. Hətta Orta əsrlər ingilis ədəbiyyatında bu hadisə barədə bir çox yazıçılar öz fikirlərini bildirirlər. Robert Glausistə “Xronika”sında qeyd edir: *“İngiltərə Normandların hakimiyyəti altına düşür. Ölkəyə gələn Normanlar fransız dilindən başqa bir dil bilmədiyinə görə, öz vətənlərində*

danışdıqları kimi İngiltərədə də fransız dilində danışirlar. Amma buna baxmayaraq, aşağı sinfə mənsub ingilislər öz dillərində danışmaga davam edirdilər”.

Ana dilinin korlanması iki səbəbdən baş verirdi. Birinci, məktəbdəki ingilis uşaqları ana dilindən imtina edib dərsləri fransız dilində keçməyə məcbur edildi. Digər səbəb isə alicənab yerli əhali uşaqlarının fransız dilinə yiyələnmələrini şəxsən yaxşı qarşılayırdılar.

Norman işğalları ingilis dilinin qrammatikası, fonetikası, lüğəti və dilin digər sahələrinin inkişafına dolayı yolla təsir etdiyinə baxmayaraq, nəticədə demək olar ingilis dilinin bütün sahələrində köklü dəyişikliklər etməyə qadir olur. Qədim ingilis dilində alınma sözlər azlıq təşkil edirdi. Qədim ingilis dili ədəbi dil olmağını dayandırdıqda, demək olar ki, bütün mürəkkəb söz tərkibləri yox olur. Onların yerləri isə tədricən fransız dilli Norman işğalçılarının nitqindən alınan sözlərlə əvəz olunur.

Norman dilindən alınmış sözlər, onların ifadə etdiyi mənalar erkən ingilis tarixi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Biz indi daha çox həmin alınma sözlərin yazılışı, onların mənşəyi və bu günə qədər hansı dəyişikliklərə məruz qaldıqları ilə maraqlanırıq.

Ölkədə iki dilin mövcud olması elə bir vəziyyət yaradır ki, nəticədə bir tərəfdən bu dillər bir-biri ilə mübarizə aparır, digər tərəfdən isə XII-XIV əsrlər ərzində hər iki dil bir-birinə güclü təsir edir. Bu mübarizənin nəticəsi aşağıdakı kimi oldu:

- 1) fransız və ingilis dilləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə ingilis dilinin qələbəsi ilə başa çatır;
- 2) buna baxmayaraq, ingilis dili bu mübarizədən əhəmiyyətli dəyişikliklərlə çıxır, belə ki, ingilis dilinin lüğət tərkibi çoxsaylı fransız sözləri ilə zənginləşir.

1.2. İngilis və fransız dilləri arasında mübarizə

Norman istilasını təkcə Britaniya siyasi tarixinin böyük hadisəsi deyil, həmçinin ingilis dilinin tarixində yeganə böyük hadisə hesab olunur. Onun erkən təsiri ingilis dilində köklü linqvistik dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

İngiltərənin Normanlar tərəfindən istilasını bu adanın Tevton əsillilər tərəfindən sayca üçüncü işğalı idi. Normanların Anglo-Sakslar və onların Danimarka işğalçıları

ilə çoxlu oxşarlıqları var idi. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, işğalçılar Skandinav mənşəli idilər və onlar mənşəcə Anqlo-Saksların dilinə məxsus dildə danışmışdılar. Belə ki, “Norman” və “Northmen” sözlərini müqayisə etdikdə, məlum olur ki, “Norman” sözü əslində mənası “şimal adamı” olan “Northmen” sözündən əmələ gəlmişdir. Ancaq onlar öz uzaq Skandinav vətənlərini tərk etdikdən sonra oradan çox uzaqlaşmış və çoxlu yeniliklər əldə etmişdilər. Britaniyanın işğalından, təxminən, 150 il öncə Normanlar Sena çayının vadisini ələ keçirir və o dövrdən etibarən Normandiya adlanan ərazidə məskunlaşırlar. Zaman keçdikcə onlar əsil dillərini unudub yeni dil, yeni qanun sistemi, yeni fikir və yeni adətlər mənimsəyirlər və XI əsrdə Normanlar öz ingilis və Danimarka qohumlarının ölkələrinə fransız dilli və fransız mədəniyyətinin daşıyıcıları kimi daxil olurlar. Beləliklə, onlar fransız dilini və fransız mədəniyyətini özləri ilə birlikdə İngiltərəyə gətirirlər. Amma Normanların danışdığı fransız dili müasir fransız dilindən çox fərqlənirdi. Onlar Mərkəzi fransız və ya Paris dialektindən cüzi fərqləri olan fransız dilinin şimal dialektində danışmışdılar. Əslində, o dövrdə Klassik Fransız dili deyil, yalnız bir neçə fransız dialekti var idi və Normandiya bu dialektlər arasına daxil idi. İngiltərədə onların dilinə adətən Anqlo-Norman və ya Anglo-Fransız kimi istinad edilirdi [16, s.31].

1066-cı ildə baş verən Norman istilasından sonra İngiltərədə vəziyyət aşağıdakı kimi idi:

1. Ölkə iki hissəyə bölünür: yuxarı feodal sinfi, hökumət və məhkəmədə Anglo-Norman dilində danışılır, əhalinin əsas hissəsi isə: kəndlilər və şəhər adamları ingilis dilinə üstünlük verirdilər.

2. Yerli dialektlərin heç biri, bir-biri ilə müqayisədə üstünlüyə malik deyildi.

3. Hər iki dildə danışan əhalinin sayı gündən-günə artırdı [12, s.93].

XIII əsrin əvvəlində Fransa ilə uzun və səmərəsiz müharibələr nəticəsində Con Lənglənd, Normandiya hersoqluğu da daxil olmaqla, Fransız əyalətlərini itirir. Fransa torpaqlarının itirilməsi İngiltərəyə gələn Normanların qarşısını alır, bu da Anqlo-Fransız dilinin süqutunu sürətləndirdi.

Britaniyada Normanların dominantlığının ən əhəmiyyətli nəticələrindən biri fransız dilinin Britaniyanın siyasi və sosial həyatının çoxlu sahəsində istifadə

edilməsi idi. Demək olar ki, üç yüz il fransız dili kral sarayının, məhkəmənin, kilsənin və qəsrlərin rəsmi dili hesab olunur. Bu dil cənub-şərqdə əksər zadəganların, ruhanilərin və şəhər əhlinin gündəlik danışığı dili idi. Həmçinin intellektual həyat, ədəbiyyat və təhsil fransız dilli adamların əlində idi. Latın dili ilə yanaşı, fransız dili də yazı dili hesab olunurdu. Belə ki, təlim əsasən fransız dilində aparılır və məktəbdəki şagirdlərə ingilis dili əvəzinə latın dilindən fransız dilinə tərcümə öyrədilirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, İngiltərə əhalisi ingilis dilli ölkə olduqlarından imtina etmədi. Əhalinin əsas hissəsi öz dilinə üstünlük verirdi. Midlənd və şimal tərəfdə yaşayan şəhərlilərin aşağı təbəqəsi, xüsusilə də kəndlilər ingilis dilində danışmağa davam edirlər, fransız dilini isə özgə və düşmən bir dil hesab edirlər. Adamların çoxu savadsız olduqlarına görə ingilis dili, demək olar ki, danışığı ünsiyyəti üçün istifadə edilirdi.

İlk dövrlərdə iki dil bir-birinə maneçilik törətmədən yanaşı danışılırdı. Sonralar isə tədricən bir-birinə təsir etməyə başlayırlar. Norman baronları və fransız şəhər əhli ingilislərin onları başa düşmələri üçün ingilis sözlərindən istifadə edir, bu arada ingilislər isə gündəlik danışdıqlarında fransız sözlərindən istifadə etməyə başlayırlar. Belə hesab olunurdu ki, fransız dili bilmə bacarığı adama daha yüksək ad-san qazandıraraq müəyyən sosial nüfuz gətirir. Çox güman ki, bu dövrdə bir çoxları ikidilli olaraq hər iki dildə yaxşı danışığı bacarığı əldə edirdilər. XII əsrin yazıçısı Con Solsberi narazı halda aşağıdakıları qeyd etmişdir: *“O dövrdə fransız sözlərindən istifadə dəb halını almışdır. Fransız kitablarının tərcüməçiləri öz tərcümələrində çoxlu miqdarda fransız sözlərindən istifadə edirdilər, hətta ingilis dilində ekvivalent tapmadıqlarına görə orijinal məndə olan cümlə quruluşunu təqlid edirdilər”*.

Bu xüsusi linqvistik şərait sabit qalmadı. Fransız dili ilə ingilis dili arasında mübarizə ingilis dilinin tam qələbəsi ilə başa çatmalı idi, çünki ingilis dili yerli əhalinin canlı dili idi, fransız dili isə müəyyən sosial sahələr və yazı ilə məhdudlaşdı. Bu cür hallar Orta əsr dövründə İngiltərədə müxtəlif sosial təbəqələrin nisbi gücündən asılı olanlar arasında mübahisəyə səbəb olurdu. Amma buna baxmayaraq, həlledici qələbə çox uzaqda idi. İki dil arasında olan üstünlük uğrunda

mübarizə üç əsr davam edir. Bu dövrün sonunda ingilis milli dilinin formalaşması üçün cığır meydana çıxır. Bu dillər arasında digər gərginliyi o dövr üçün beynəlxalq dil hesab olunan latın dilinin kilsələrdə üstünlüyə malik olması vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirirdi.

XIV əsrin ikinci yarısında ingilis dilinin bu mübarizədə qələbəsi daha aşkar görünürdü. Bu dövrdə ədəbi və hökumətin rəsmi dili kimi ingilis dili tədricən fransız dilini əvəz edir və fransız dili bütün ictimai sahələrdən çıxarılır. İngilis dili bu mübarizədə qələbə çalırdı, fransız dili isə ictimai və coğrafi sahələrə əsasən məhdudlaşdırılır və bir-birinin ardınca öz mövqelərini itirirdi. Yalnız XV əsrdə fransız dili ingilis dilinin ictimai həyatından tamamilə çıxır.

İki dil arasında gedən mübarizə dövründə bir sıra mühüm uğurlu mərhələləri qeyd etmək çox vacibdir.

Norman istilasından sonra hakimiyyətə gələn ilk ingilis kralı ingilis dilini bilmirdi. Ana dili ingilis dili olan ilk kral IV Henri idi. İşğaldan sonra Anqlo-Saks qanunları ilk olaraq latın dilinə, sonralar isə fransız dilinə tərcümə edilmişdir. Fransız dili, həmçinin müəllimlərin məktəblərdə istifadə etdikləri dil hesab olunurdu. Norman işğallarının ilk əsrlərində rəsmi və xüsusi məktublar, saziş və başqa sənədlər latın dilində tərtib olunurdu. XIII əsrdə məktublar fransız dilində yazılmağa başlanır. Məhkəmə prosesləri fransız dilində aparılır, parlament məclisi fransız dilində idarə olunurdu.

XIV əsr ərzində İngiltərədə fransız dilinin dominantlığı sona çatır. İngilis dilinin qələbəsi qabaqcadan müəyyən edilmişdi, əvvəlki hadisələr və tarixi şəraitin yaranması üçün zəmin yaradılmışdı.

Tədricən Norman və ingilislər bir-biri ilə qaynayıb-qarışırlar. XIV əsrdə artıq Anqlo-Norman dili ölü dil hesab olunurdu. Kitab, təhsil və ya birbaşa əlaqə vasitəsilə fransız dilinin Paris dialektindən məlumatlı olanlar üçün Anqlo-Norman dili korlanmış fransız dili kimi qəbul edilirdi. Fransız dilini bilənlərin sayı gündən-günə azalırdı. Anqlo-Norman və fransız ədəbi əsərləri öz oxucularını itirmişdi və həmin əsərlərin ingilis dilinə tərcümə edilməsi üstün tutulurdu.

XIV əsrin sonlarına doğru ədəbiyyat və idarəçilik dili kimi ingilis dili fransız dilini əvəz etmişdir. Artıq ingilis dili bütün bölgələrdə və bütün sosial siniflər

tərəfindən danışılan dominant dil mərhələsinə yenidən yüksəlmişdir. Belə ki, ingilis dili-fransız dilini sıxışdırıb aradan çıxartmışdır, çünki bu dil həmişə əhalinin əsas hissəsinin ana dili və yeganə danışığı kimi qalmışdır.

İki dilin yerdəyişməsində xüsusi rol oynayan bəzi faktları xatırlamaq maraqlı olardı. Norman işğallarından 200 il sonra, 1258-ci ildə III Henrinin parlamentdə oturan şura üzvləri və ölkə əhalisinə üç dildə: fransız, latın və ingilis dilində yazılmış müraciətnamə ilə müraciət etməsi ingilis dilinin yenidən qalxma əlaməti hesab olunurdu. Bu, Norman kralları tərəfindən ingilis dilinin rəsmi tanınmasının ilk əlaməti idi, həm də bu, işğaldan sonra ingilis dilində yazılmış ilk rəsmi sənəd hesab olunur. Müraciətnamə o dövrün məşhur dialekti sayılan London dialektində yazılmışdır.

XIV əsrdə ingilis dili yenidən yüksəlir. Bu dövrdə yavaş-yavaş ingilis dilinin təhsil sahəsində üstünlüyü bərpa olunur. 1349-cu ilin əvvəlində latın dilinin tədrisində ingilis dilindən istifadə olunması qərara alınır. Amma bu təcrübənin geniş yayılması 1385-ci ilədək çəkir, bu ildə hətta universitetlər də öz tədris planını ingilis dilində aparmağa başlayır. 1362-ci ildə kral III Eduard ingilis dilində parlamentə müraciət edir və o vaxtdan etibarən təntənəli mərasimlərdə kralın nitqinin ingilis dilində söylənməsi adət halını alır. Eyni ildə III Eduardın sərəncamı altında, fransız dili zəiflədiyinə görə, Parlamentdə məhkəmə işlərinin ingilis dilində aparılması qərarı verilir. Buna rəğmən, bu islahat illərlə yerinə yetirilmir. Latın dili kimi, fransız dili ingilis dili ilə yanaşı XVI əsrə qədər vəkillər tərəfindən istifadə edilməyə davam edirdi. Lakin XIV-XV əsrlərdə tərtib olunan hüquqi sənədlər: vəsiyyə, bələdiyyə aktları və ərizələr ingilis dilində tərtib edilmişdir. Bu dövrdə məhkəmələrdə fransız dilinin ingilis dili ilə əvəz edilməyə cəhd göstərildiyinə baxmayaraq, vəkillər fransız dilində fikirləşib yazmağa davam edirdilər və tədricən XVIII əsrə qədər istifadə etdikləri hüquq jarqonunu formalaşdırırlar.

1363-cü ildə parlament tarixdə ilk dəfə kralın kansleri tərəfindən və ingilis dilində müraciətlə açılır. 1399-cu ildə kral IV Henri taxta çıxma mərasimində öz rəsmi nitqində ingilis dilindən istifadə eləyir. 1404-cü ildə ingilis diplomatları fransız dilinin onlar üçün yad bir dil olduğunu iddia edərək, fransızlar ilə bu dildə danışıqlar

aparmaqdan imtina edirlər. Bütün bu hadisələr ingilis dilinin dövlət dili kimi tanınmasından xəbər verirdi.

Fransız dili üzərində ingilis dilinin qələbəsini möhkəmləndirən sonuncu akt 1477-ci ildə fransız dilinin təhsil dili kimi ləğv edilməsi idi.

XIV əsr ingilis şairi Uilyam Nəssinqtonun sözlərinə əsasən, onun dövründə fransız dilini bilmə bacarığı yalnız kral sarayında işləyənlər arasında geniş yayılmışdır və bu da həmin dövrdə kral sarayında fransız dilinə üstünlük verilməsindən xəbər verir.

XV əsrdə fransız dilində danışma bacarığı xüsusi nailiyyət hesab edilir və latın dili kimi fransız dili xarici dil kimi öyrənilirdi. XV əsrin sonunda ilk ingilis çapçısı Vilyam Kəkston İngiltərənin əksər adamlarının latın və fransız dillərini başa düşmədiyini müşahidə etdiyini demişdir.

Ola bilsin ki, biz gözləyirdik ki, ingilis dilinin qələbəsi ingilislər üzərində fransız təsirinin zəifləməsinə gətirib çıxarar. Həqiqətdə isə fransızların təsiri daha da aşkar görünür. Bu günədək qalan yazılı mətnlərə əsasən, ingilis dili ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevriləndə fransız dilindən alınma sözlər daha da çoxalır. Fransız sözlərinin genişmiqyaslı axını bir neçə səbəblə izah edilə bilər. Ehtimal olunur ki, fransız sözlərinin çoxu qeyd edilməzdən öncə uzun müddət istifadədə olmuşdur. Xatırlayaq ki, erkən orta İngilis dövründə qeydlər çox az idi və bu qeydlər, əsasən, fransızların təsiri az olan hissədə - ölkənin şimal və qərb regionlarında qələmə alınmışdır. Sonrakı dövrün mətnləri çoxlu qarışıq və ikidilli əhalisi olan London və qonşu ərazilərdə qeydə alınmışdır. Fransız dili istifadədən çıxarkən bu dildən edilən bir çox tərcümə mətnlərində dəqiqlik xatirinə və ya yerli dildə həmin anlayışın ekvivalenti olmadığına görə, ya da tərcüməçinin bacarıqsızlığına görə fransız sözlərindən istifadə edilirdi. Həmçinin, XIV əsrdə yerli dialektlər bir-biri ilə sıx əlaqəyə girir və bir-birinə təsir göstərilər. Nəticədə fransız alınma sözlərinin bütün yerli dialektlərə yayılması daha da, sürətlə irəliləyirdi.

Digər xarici təsirlərdə olduğu kimi, fransız dilinin ingilis dilinə təsiri hər şeydən əvvəl ingilis dilinin lüğətində özünü göstərir. Fransız alınmaları ədəbiyyatda fransız

dilinin dominantlığını, fransız mədəniyyəti ilə əlaqələri, Norman hakimləri üstünlük təşkil etməsi isə ingilis sözlərinin yazılışında çoxsaylı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

XIV əsrin sonunda ingilis dili yenidən ölkənin rəsmi dili kimi təyin edilir. İngilis dilinin ədəbi dil kimi canlanması da bu dövrə təsadüf edir.

Beləliklə, XIV əsrin sonuna kimi Anglo-Normanların ingilislər üzərində ağalığı sona çatır. İngiltərədə vətənləri ilə əlaqəsini itirən fransızların dili bu dildən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən ayrıca Anqlo-Norman dialektinə çevrilir. Buna baxmayaraq, bəzi Norman qalıqları ingilis dilində bu günədək yaşayır, hətta şüar kimi Böyük Britaniya gerbində aşağıdakı Norman sözləri əks olunmuşdur: *“Dieu et mon droit”* - *“God and my right”* (Allah və mənim düzgünlüyüm).

İngilis dilinin qələbəsi, əsasən, bu dildə danışan sosial siniflərin - feodallara qarşı mübarizədə üstünlüyü ələ alan kiçik mülklü zadəganlar və şəhər burjuaziyasının artması ilə əlaqələndirilir.

XV əsrdə fransız dili ünsiyyət vasitəsi kimi əhəmiyyətini itirərək tədricən unudulur. Bu mübarizədə qalib gələn ingilis dili öz əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşunu qoruyub saxlayır, öz daxili qaydaları üzrə hərəkət edir və eyni zamanda bu mübarizədə məğlub olan fransız dili hesabına zənginləşir.

Norman işğallarından sonra başlanan fransız sözlərinin assimilyasiya prosesi bütün vaxt ərzində çoxalır və XIV əsrdə öz ən yüksək inkişafına çatır, sonra isə bu proses tədricən azalır.

300 il ərzində ingilis dilinin bir çox sahələri üzərində hökmranlıq edən fransız dili bu dil üzərində hər hansı başqa təsirdən daha çox iz buraxmışdır. İlk fransız alınmaları Normanların ingilislərə təsir etdikləri sahələrdə əks olunur. Sonrakı dövrdə ingilis dilinə daxil olan fransız alınma sözləri ölkələr arasında daimi mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrə aid edilə bilər. Fransızların təsiri dilin regional və sosial dialekt fərqlərinə gətirib çıxartdı. Fransız dilindən ingilis dilinə daxil olan sözlər ingilis dilinin istifadəçiləri tərəfindən eyni vaxtda qəbul edilə bilməzdi. Fransız dili ilk dövrdə dilin bəzi dialektlərində, daha doğrusu, cənubi İngiltərənin regional dialekti və cəmiyyətin yuxarı siniflərinin nitqində istifadə edilməyə başlanır. Bu da ölkədə

regional və sosial dialekt müxtəlifliyi ilə nəticələnir. Sonralar fransız dilindən daxil olan yeni xüsusiyyətlər dilin digər dialektlərinə də yayılır.

Xarici dilin dövlət dili kimi istifadə edilməsi, dialektlərin müxtəlifliyi və ingilis yazılı dilinin zəifləməsi daha intensiv linqvistik dəyişikliklər üçün əlverişli vəziyyət yaradır.

Fransız dilinin ingilis lüğətinə təsiri danılmazdır. Belə ki, ingilis dilində bütün sahələrə aid fransız sözüə rast gəlmək mümkündür. Fransız dili ingilis dilinin əlifbası və sözlərin yazılış qaydasına da xüsusilə təsir etmişdir. Saysız-hesabsız fransız alınma sözləri hətta dilin fonetik strukturu, xüsusilə sözlərin tələffüz və vurğusuna çoxlu təsir göstərmişdir. Bunlara baxmayaraq, fransız dilinin ingilis dilinin qrammatik strukturuna təsiri hələ də sual altındadır. Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, xarici dillə sıx əlaqə qrammatikada şəkilçilərin dəyişikliyinə gətirib çıxara bilər.

1.3. Fransız dilinin ingilis dilinin fonetikasına təsiri

Qədim dövr ingilis dilindən Orta dövr ingilis dilinə keçid dövründə çoxlu fonetik dəyişikliklər baş verir. Bunun nəticəsində səslər və onların yazılışları arasında uyğunluq pozulur. Köhnə yazı sistemi ilə əlaqədar olan daxili fonetik dəyişilmə səbəblərindən əlavə, Normanların da ingilis yazı sistemində təsiri az olmamışdır. Bu dövrdə həm rəsmi sənədlər, həm də bədii ədəbiyyat xüsusilə fransız dilində yazılırdı. İngilis dili dialektə çevrilir və orta sinif əhalinin dili hesab olunur. Bu vəziyyət orfoqrafiyada qarışıqlığı daha da gücləndirir, çünki İngiltərənin hər bir hissəsinin öz yazı qaydaları var idi. Bununla bərabər, yüksək cəmiyyətə nüfuz edən fransız dili digər dillər üçün nümunə hesab olunurdu. Bu fransız orfoqrafiyasının ingilis yazı qaydalarına daha davamlı təsir etməsinə səbəb olur. Norman işğallarından sonra İngiltərədə yazı işlərinin, demək olar ki, bütünlüklə fransız mirzələrinin əlində olması da mühüm rol oynamışdır. Onlar əlyazmaları köçürərək istər-istəməz fransız yazı qaydalarını tətbiq edərək ingilis hərflərinin şəklini dəyişdirirdilər.

Köhnə ingilis yazı sisteminin əyalət və kənd yazı səviyyəsinə düşməsi və nümunə sayılan fransız yazı qaydalarının təsiri ona gətirir ki, demək olar ki, hər bir

orta əsr əlyazması öz xüsusi orfoqrafik xüsusiyyətini ortaya çıxarır. Yazı qaydalarında olan qeyri-sabitlik XIV əsrdə davam edir. Belə ki, bu dövrdə ingilis dilində irəliləyiş baş verir və bu dil yenidən ölkənin dövlət dili elan edilir.

Fransız dilinin ingilis dilinin orfoqrafiya və orfoepiyasına təsiri nə ilə xarakterizə olunur və fransız dilinin hansı əsas xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar?

Orta əsrlər dövrü ingilis dilinin orfoqrafiyası son dərəcədə dəyişkənliyi, qərarlılığı və müxtəlifliyi ilə səciyyələnir. Əgər yerli dialektlərin və yazılan müxtəlif əsərlərin sayını, həmçinin ümumi dil normasının olmamasını nəzərə alsaq, bu hal tamamilə aydın olar.

Bununla belə, sözlərin yazılışında müxtəlif üsullardan istifadə edilməsinə baxmayaraq, Norman mirzələri tərəfindən orfoqrafiyaya daxil edilən və, əsasən, bu günədək qorunan bəzi əsas dəyişiklikləri qeyd etmək vacibdir.

Uzun saitlərin yazılma xüsusiyyətləri. Norman işğallarının ilk onilliyində saitlərin uzunluğu praktik olaraq həmin dövrün orfoqrafiyasında öz ifadəsini tapa bilmirdi.

Tədricən XIV əsrdən başlayaraq, uzun saitlərin yazılışının təsvirində qrafik qaydalar tərtib edilməyə başlanır.

Ən çox yayılmış üsul açıq uzun [e:] və qapalı uzun [e:] saitlərinin təsvirini [e] hərfinin təkrarlanması ilə verilən üsul idi, yəni [ee] kimi. Bu üsuldan, əsasən, uzun saitli heca samit ilə bitəndə istifadə edirdilər. Beləliklə, sözlərin aşağıdakı yazılış qaydası yaranır:

Feet-ayaqlar – uzun qapalı [e:] saiti

Been-olmaq – uzun qapalı [e:] saiti

Yeer-il – uzun açıq [e:] saiti

Deed-özü – uzun açıq [e:]

Bununla bərabər, qapalı uzun [e:] səsinin fransız dilindən alınmış yeni yazılış üsulu formalaşmağa başlanır. Qapalı uzun [e:] səsi yazıda [ie] diqrafının köməyi ilə ifadə edildik. Məsələn,

Chief-rəis, rəhbər – qapalı uzun [e:]

Brief-qısa – qapalı uzun [e:]

Bu yazılış üsulu bəzi qədim ingilis sözlərinə də tətbiq edilir: *field-tarla, shield-sipər, thief-oğru*.

XIV-XV əsrlərdə ingilis dilinə tərkibində fransız diftonqu [ei] olan çoxlu söz daxil olur və bu diftonq sonradan assimilyasiya nəticəsində qapalı uzun [e:] səsi ilə əvəz edilir. Bu hal isə həmin saitın yazılışında yeni üsulun yaranmasına, yəni həmin qapalı uzun saitın yazılışda [ei] diqrafı ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarır. Məsələn, *receiven-almaq, qəbul etmək, deceiven-aldatmaq*.

Əvvəllər açıq [ɛ:] və qapalı [e:] səsləri yazıda fərqləndirilmirdi. XV əsrdən etibarən açıq [ɛ:] səsi üçün [ea] hərf birləşmələri tətbiq edilir. Məsələn, *year, dead, read*.

Açıq uzun [ɔ:] və qapalı uzun [o:] səsləri tədricən [oo] diqrafı vasitəsilə qrafik görünüş əldə edir:

foot-ayaq – qapalı uzun [o:]

took-götürdü – qapalı uzun [o:]

boot-çəkmə – açıq uzun [ɔ:]

Orta əsrlər ingilis dili dövrünə aid bəzi abidələrdə, məsələn, 1258-ci ildə III Henrinin kral elan edilməsində açıq uzun [ɔ:] [oa] diqrafı vasitəsilə təsvir edilmişdir. Məsələn, *Engleneloand-İngiltərə, moare-daha çox, loand-ölkə, noan-heç kim*. XV əsrdən etibarən sözlərdə [oa] diqrafının yazılışı daha da genişlənir: *boat, road*.

XIII əsrdə açıq hecalarda qısa [ɔ] səsi açıq uzun [ɔ:] səsi ilə əvəz edilir və bu səs xüsusi qrafiki təsvir əldə etməyib [o] hərfi vasitəsilə ifadə edilir:

nose-burun – qısa [ɔ] səsindən açıq uzun [ɔ:] səsinə keçir

hopen-ümid etmək – qısa [ɔ] səsindən açıq uzun [ɔ:] səsinə keçir

smoke-tüstü – qısa [ɔ] səsindən açıq uzun [ɔ:] səsinə keçir.

XIII əsrin ikinci yarısından uzun [u:] səsi fransız diqrafı [ou] və ya [ow] ilə yazılmağa başlanır. Buna baxmayaraq Orta əsrlər ingilis dili dövründə uzun [u:] səsinin tələffüzü dəyişmir. Bunu aşağıdakı cədvəldə olduğu kimi görə bilərik:

Qədim ingilis dili dövrü	Orta əsrlər ingilis dili dövrü		Mənası
	Yazılışı	Tələffüzü	
hūs	hous	[hu:s]	ev

mūs	mous	[mu:s]	siçan
hū	how	[hu:]	necə
nū	now	[nu:]	indi
tūn	town	[tu:n]	şəhər

Orta əsrlər ingilis dili dövründə uzun [i:] səsi, əsasən, [y] hərfi ilə ifadə edilirdi:

Q.İ.D. *wīf* > O.İ.D. *wyf-qadın*

Q.İ.D. *bī* > O.İ.D. *by-yanında*.

Lakin [y] hərfi qısa [ɪ] səsinə də ifadə edə bilirdi, əsasən də sözün sonunda:

Q.İ.D. *mihtiz* > O.İ.D. *mighty* ['mɪxtɪ] - *güclü*.

[U] hərfinin [o] hərfi ilə əvəzlənməsi. Tədricən XIII əsr ərzində [u] səsinə ifadə edən [u] hərfi [m, n, v] (və ya y) hərflərinin qabağında işləndikdə [o] hərfi ilə əvəz edilməyə başlanır. Buna səbəb isə yanaşı gələn hərflərin oxunuşda çətinliyi idi.

Səslərin dəyişilməsi ilə heç bir əlaqəsi olmayan bu orfoqrafik dəyişikliyin nəticəsində bir sıra sözlər yeni yazılış əldə etdilər:

[u] hərfində	Qədim İngilis dövrü		Orta İngilis dövrü		Yeni İngilis dövrü		Mənası
[n] sonra gələn hərflər	Yazılışı	Tələffüzü	Yazılışı	Tələffüzü	Yazılışı	Tələffüzü	
m	cuman	[ˈkuman]	comen	[ˈkumən]	come	[ˈkʌm]	gəlmə
	sum	[sum]	some	[sum]	some	[sʌm]	bəzi
n	sunu	[ˈsunu]	sone	[ˈsunə]	son	[ˈsʌn]	oğul
	wundor	[ˈwundor]	wonder	[ˈwundər]	wonder	[ˈwʌndə]	möcüzə
v	a bufan	[aˈbuvan]	aboven	[əˈbuvən]	above	[əˈbʌv]	üstündə

Fransızların təsiri ilə yeni diqrafların yaranması və [h] hərfinin diqraf tərkibində istifadə edilməsi. Orta dövr İngilis dilində [ʃ], [ʒ], [dʒ] kimi fonemlərin yazıda əvəz edilməsi üçün xüsusi hərflər hələ də yox idi. Fransız - Norman yazıçılarının təsiri nəticəsində XII əsrin ortalarından etibarən ingilis

orfoqrafiyasında [ch] diqrafı yaranır. O dövrlərdə Fransız dilində [ʃ] fonemini ifadə etmək üçün [ch] diqrafından istifadə edilirdi. Bu diqrafda [h] hərfi köməkçi vəzifə yerinə yetirir və səslənməyə malik deyildi. [ch] diqrafının analogiyasına əsasən, aşağıdakı diqraflar yaradılır: *sh* [ʃ] foneminin yazıda göstərilməsi üçün: *fish-balıq*, *shinen-parlamaq*, *sharp-iti*.

th [θ] və [ð] fonemlərinin yazıda göstərilməsi üçün istifadə edilir. Bu diqraf yalnız XIV əsrdə istifadəyə daxil olmuşdur. Qədim İngilis dili dövründə işlənən [P] və [ð] hərfləri tədricən istifadədən çıxırdı, bununla belə, [P] hərfi XV əsrin sonunadək [th] diqrafı ilə paralel olaraq istifadə edildi. Beləliklə, qədim ingilis sözü *Pancian-təşəkkür etmək* orta əsrlərdə “*thanken*” kimi yazılmağa başlandı; qədim ingilis sözü *Pæt-bu* “*that*” kimi yazıldı və s.

gh - [x] foneminin və onun variantı olan [x']-in yazıda işarə edilməsi üçün istifadə edilir. Qədim ingilis dili dövründə bu səslərin ifadə edilməsi üçün istifadə olunan [h] hərfi XII əsrdə [ʒ] hərfi ilə əvəz edilir və bu hərf XIV əsrə qədər istifadədə qalır.

XIV əsrdən etibarən [gh] diqrafı tədricən işlənməyə başlanır. Bu diqraf müasir dövrə qədər qorunub saxlansa da, XV əsrdə ifadə etdiyi səslər aradan çıxır. Məsələn, q.ing. *brōhte-gətirib* > o.-ing. *broughte*, q.-ing. *seah-görüb* > o.-ing. *saugh*.

wh- qədim ingilis dövründə işlənən [hw] hərflər birləşməsinin əvəzinə işlənərək [hw] səsini yazıda göstərilməsi üçün istifadə edilir. Beləliklə, qədim ingilis sözü *hwæt*-nə XIII əsrdən etibarən “*what*” yazı formasını əldə edir, buna baxmayaraq, söz ahəngdarlığını itirməmişdir. Eynilə eyni fikirləri digər sözlər haqqında deyə bilərik: qədim ingilis sözü *hwile-vaxt*, ərzində *whil(e)* kimi yazılmağa başlandı, qədim ingilis sözü *hwit-ağ* *whit(e)* kimi yazıldı.

Orfoqrafik sistemdə digər dəyişikliklər

1. Qədim ingilis dili dövründə [w] səsini ifadə edən *P(wyn)* hərfi [w] hərfi ilə əvəz edilir. [w] hərfi [uu] diqrafından əmələ gəlmişdir və buna görə hərfin adlanması “double u” yəni [ˈdʌblju] kimi səslənir.

2. Qədim ingilis dilində bütün hallarda [k] səsini bildirmək üçün istifadə edilən [c] hərfi XI-XII əsrlərdən etibarən yalnız sonda gələn saitlərdən əvvəl [k] səsini ifadə

etməyə başlayır. Sözüün əvvəlində saitlərin önündə işlənərkən [c] hərfi fransız dilində olduğu kimi [s] samitini bildirirdi:

o.-ing. *certayn-əmin* < q.-fr. *certain*

o.-ing. *cessen-dayanmaq* < q.-fr. *cesser*

Sözüün önündə işlənən [k] səsi saitlərdən əvvəl gəldikdə, [k] hərfi istifadə edilməyə başlandı:

q.-ing. *cēpan* > o.-ing. *keepen-saxlamaq*

q.-ing. *ceorfan* > o.-ing. *kerven-kəsmək*

3. Qədim dövrdə [kw] səs birləşmələrini bildiren [cw] hərf birləşmələri [qu] hərf birləşmələri ilə əvəz edilir:

q.-ing. *cweðan* > o.-ing. *quethen-demək*

q.-ing. *cwicu* > o.-ing. *quike-diri, sürətli*

4. Qədim dövrdə [j] səsinə ifadə edən [ʒ] hərfi [y] hərfi ilə əvəz edilir

q.-ing. *ziefan* > o.-ing. *yeven-vermək*

q.-ing. *zēar* > o.-ing. *yeer-il*

q.-ing. *dæʒ* > o.-ing. *day-gün*

Digər hallarda [ʒ] hərfi [g] hərfi ilə əvəz edilir:

q.-ing. *ʒōd* > o.-ing. *God, good-yaxşı*

5. [gg'] > [dʒ] afrikatlarını bildiren [cʒ] birləşməsi fransız dilində olduğu kimi [g] və ya [dg] hərf və hərf birləşmələri ilə əvəz edilir:

q.-ing. *bryeʒ* > o.-ing. *bridge-körpü*

Fransız dilindən alınan sözlərdə bu səs [i] və ya [j] kimi yazılır:

joye, joye [dʒɔi]-sevinc.

6. [v] səsinə ifadə edən [f] hərfi cingiltili samit arasında gəldikdə, tədricən [u] hərfi ilə əvəz olunur və hal-hazırda bu hərf müasir forma alaraq [v] kimi yazılır:

q.-ing. *lufian* > o.-ing. *louen-sevmək*

q.-ing. *drīfan* > o.-ing. *driuen, driven-sürmək*

Cingiltili [z] səsinə ifadə edən [s] hərfi cingiltili samit arasında işləndikdə, əksər hallarda olduğu kimi qalmışdır:

q.-ing. *rīsan* ['ri:zan] > o.-ing. *risen-qalxmaq*

Amma bəzən [s] hərfi fransız dilindən alınmış [z] hərfi ilə əvəz edilir:

q.-ing. *frēosan* ['freo:zan] > o.-ing. *freezen-donmaq*.

Yeni diftonqların yaranması. XIII əsr ərzində aşağıdakı səbəblərə görə yeni diftonqlar formalaşır:

1. Sait səslərindən sonra gələn samitlərin vokalizasiyası: dilarxası [ɣ] səsi heca yaratmayan [ʊ] səsinə çevrilir, dilortası [j] səsi heca yaratmayan [i] səsinə keçir, [w] səsi heca əmələ gətirməyən [u] səsinə keçir.

2. Fransız dilindən alınmış diftonqlar.

Beləliklə, orta əsrlər ingilis dili dövründə aşağıdakı diftonqlar yaranmışdır:

[ai] - [æ] səmindən sonra gələn dilortası [j] səsinin vokalizasiyası nəticəsində yaranmışdır:

q.-ing. *dæz* > o.-ing. *dai, day-gün*

q.-ing. *sæzde* > o.-ing. *saide-dedi*

q.-ing. *næzl* > o.-ing. *nail-mismar*

[ei] - [e] səmindən sonra gələn dilortası [j] səsinin vokalizasiyası nəticəsində yaranmışdır:

q.-ing. *wez* > o.-ing. *wei, wey-yol*

q.-ing. *lezde* > o.-ing. *leide-qoymaq*

q.-ing. *sezl* > o.-ing. *seil-yelkən*

[au] –

a) [a] səmindən sonra işlənən dilarxası [ɣ] > [u] səsinin vokalizasiyası nəticəsində:

q.-ing. *drazan* > o.-ing. *drawen-çəkmək*

q.-ing. *lazı* > o.-ing. *lawe-qanun*

b) tərkibində [au] diftonqu olan fransız dilindən alınmış sözlərdə:

cause ['kau:zə]-*səbəb*, *fraud* [fraud]-*yalan*

c) fransız mənşəli sözlərdə [a] və ardınca gələn [n, m] hərfləri arasında [u] səsinin yaranması. Qeyd edim ki, Anqlo-Norman sözlərində rast gəlinən bu qayda fransız sözlərinə də tətbiq edilmişdir:

fr. *chambre* > q.-ing. *chaumbre-otaq*

fr. *changer* > o.-ing. *chaunger-dəyişmək*,

fr. *estrage* > o.-ing. *straunge-yad*.

[ɔu]- a) [a:] > [ɔ:] və [ɔ:] səslərindən sonra gələn dilarxası [ɣ] > [u] nəticəsində yaranmışdır:

q.-ing. *āzen* > o.-ing. *owen-şəxsi*

q.-ing. *boza* > o.-ing. *bowe-qövs*

q.-ing. *flozen* > o.-ing. *flowen-qaçan*

b) [a:] > [ɔ:] səslərindən sonra gələn [w] > [u] səslərinin vokalizasiyası nəticəsində yaranmışdır:

q.-ing. *cnāwan* > o.-ing. *knowen-bilmək*

q.-ing. *snāw* > o.-ing. *snow-qar*

c) aşağıdakı tipli sözlərdə uzun [o:] və [h] səsləri arasına daxil olan [u] səsinin yaranması:

q.-ing. *bōhte* > o.-ing. *boughte-alırdı*

q.-ing. *sōhte* > o.-ing. *soughte-axtarırdı*.

[eu]- [eo:] və [ea:] diftonqlarından sonra gələn [w] səsinin vokalizasiyası nəticəsində yaranmışdır:

q.-ing. *cnēow* > o.-ing. *knew-bilirdi*

q.-ing. *trēowe* > o.-ing. *trewe-əsl, düzgün*

q.-ing. *dēaw* > o.-ing. *dew-şeh*

[ɔi]- bu diftonq fransız dilindən alınmış sözlərlə birlikdə ingilis dilinə daxil olmuşdur. Məsələn, *joye-sevinc* fransız mənşəli “*joie*” sözündən alınmışdır; *noise*-səs fransız mənşəli “*noise*” sözündən alınmışdır [9].

Fransız mənşəli sözlərdə [eɪ] diftonqu. Müasir [eɪ] foneminin digər yaranma mənbəyi fransız mənşəli sözlərdə olan və açıq hecada uzun tələffüz olunan [ā] səsi hesab olunur, yəni ingilis mənşəli qısa [ǣ] səsinə olduğu kimi.

Xatırlayaq ki, fransız sözlərinin ingilis dilinə assimilyasiyası prosesində fransız sözlərində vurğu ingilis tələffüzünə uyğun olaraq son hecadan ilk hecaya sürüşür. Bu cür vurğu dəyişikliyi XIII əsrə qədər ingilis dilinə daxil olan sözlərdə baş vermişdir:

Qədim fransız [a] fonemi	Orta dövr ingilis [ā] fonemi	Müasir [eɪ] diftonqu	Mənası
chace	chage	chase	təqib
nacion	nacioun	nation	millət

Orta əsrlər dövründə samit sistemindəki dəyişikliklər. Artıq qədim dövrdə başlamış olan dilortası samitlərin cingiltili samitlərə keçməsi prosesi orta əsrlər dövründə qəti olaraq başa çatır və bunun nəticəsində ingilis dilinin samit sistemində yeni [ʃ] və [dʒ] afrikatları daxil olur. Yeni yaranan afrikatlar XIII-XV əsrlər ərzində fransız dilindən daxil olan eyni səslə sözlər vasitəsilə daha da gücləndirilir.

Afrikatların yaranması prosesi ilə yanaşı olaraq, orta əsrlər dövründə başa çatan [skʹ] səs birləşmələrinin cingiltili [ʃ] fonemində çevrilməsi prosesi gedirdi.

Alınma fransız sözlərində [i:] fonemi. Orta dövrdə ingilis dilinin Qədim fransız dilindən mənimsədiyi sözlərdə fransız uzun [ē] fonemi çox vaxt açıq uzun [ê] fonemi kimi tələffüz olunur və sonralar müvafiq olaraq yazıda [ea] diqrafı ilə təsvir olunurdu. Bu səsin sonrakı taleyi doğma ingilis sözlərində olan [ê] fonemindən fərqlənmirdi:

Qədim fransız [ê] fonemi	Orta ingilis [ê] fonemi	Müasir ingilis dili [i:]	Mənası
apeler	apelen	appeal	müraciət
escheat	cheten	cheat	aldatmaq

Qədim fransız [ē] fonemini bildirən orta dövr ingilis [ĕ] fonemini ifadə etmək üçün fransız mənşəli bəzi sözlərin yazılışında bu günə qədər davam edən [ie] diqrafından istifadə edilirdi:

Qədim fransız [ē] fonemi	Orta ingilis [ĕ] fonemi	Müasir ingilis dili [i:]	Mənası
achever	acheven	achieve	əldə etmək
brief	bref	brief	qısa

Sözlərin yazılışı və əlifbada dəyişikliklər. XIV əsrlər ərzində ingilis dilinin əlifbası və qrafik sistemində çoxlu dəyişikliklər edilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu dəyişikliklər Norman mirzələri tərəfindən istifadə edilən hərflərin sayına, onların forması və səslənməsinə aiddir. Bu yeniliklər müasir ingilis dilində vərdiş etdiyimiz sözlərin yazılış formalarına daha yaxındır. Uzun müddət ərzində İngiltərədə bütün yazı işləri faktiki olaraq Anqlo-Norman mirzələrinin əlində olduğuna görə dəyişikliklərin çoxu fransız təsirlərinin nəticəsi hesab olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə bir neçə qədim ingilis dili simvolu istifadədən çıxır: *Þ* (*thorn*), *P* (*wen*), *ȝ* (*yogh*). Nəticədə, *[th]* diqrafı, qoşa *[u]* (w-double u) və *[g]* hərfləri tez-tez istifadə edilməyə başlanır. Saitlərin uzunluğunu göstərən və bir-birinə bağlanan *[æ]* hərfi də müvafiq olaraq istifadədən atılır. Qədim səsləri və ya orta dövr ingilis dilində meydana çıxan yeni səsləri bildirmək üçün bir sıra yeni hərflər, əsasən də, diqraflar istifadəyə daxil olur. Çox güman ki, *[j, k, v]* və *[q]* hərfləri ilk dəfə fransız əlyazmalarının surəti çıxarılarəkən istifadə olunmuşdur. Bu günədək ingilis dilində istifadə edilən *[g]* və *[c]* hərflərinin iki cür səslənməsi öz mənşəyini fransız dilinə borcludur. Bu hərflər ön sıra saitlərindən əvvəl gəldikdə *[dʒ]* və *[s]* səsləri kimi, arxa sıra saitlərindən əvvəl gəldikdə isə *[g]* və *[k]* kimi tələffüz olunur.

Ön sıra saitlərindən əvvəl	Arxa sıra saitlərindən əvvəl
gentil [dʒen'til] (gentle)	good [go:d]
mercy [mer'si]	cours [ku:rs] (course)

Bəzi hərf və diqraflar birbaşa fransız dilindən alınmışdır. Fransız sözlərində işlənən və müntəzəm olaraq Anqlo-Norman mətnlərində rast gəlməyə [ou, ie] və [ch] diqrafları *[u:]*, *[e:]* və *[tʃ]* səslərini ifadə etməyin yeni təsvir yolları idi. Bu diqrafların fransız dilindən alınma sözlərdə olduğu və yerli ingilis sözlərə tətbiq edildiyi nümunələrə nəzər yetirək:

Fransız mənşəli	İngilis mənşəli
double ['duble]	out [u:t]-qədim ingilis üt sözündən
chief [tʃe:f]	thief [θe:f]
chambre ['tʃaumbɾə] (chamber)	child [tʃi:ld]

chasen ['ʧa:zən] (chase)	much [muʧ]
--------------------------	------------

Fransızlarda olan eyni tendensiya ingilis dilində də müşahidə edilməsinə baxmayaraq, yazı sistemində edilən digər dəyişikliklər birbaşa fransızların təsirinə aid edilə bilməz.

Yuxarıda adı çəkilən [*ch*, *ou*, *ie*] və [*th*] diqraflarından əlavə, Son Orta dövr ingilis dilində formalaşan yeni fişiltılı [*f*] səsi kimi səslənən [*sh*] (həm də *ssb* və *sch* kimi) hərf birləşməsi təqdim edilir, məsələn, *ship* (qədim dövr ingilis dili-*scip*); [*j*] və [*g*] hərflərindən əlavə, [*dg*] diqrafı da [*dʒ*] səsini bildirirdi, məsələn, *edge* ['e dʒə], *joye* ['dʒoiə], *engendren* [en'dʒendrən]; [*wh*] diqrafı qədim dövr ingilis dilində işlənən [*hw*] hərf ardıcılığını əvəz edir: *hwaet* (Qədim dövr) – *what* (orta dövr).

Tələffüzdə uzun səslənən səslər yazıda təkrarlanırdı: *book* [bo:k], *sonne(su)* ['sunnə]. Saitlərə gəldikdə isə, samitlərdə olduğu kimi bu qayda həmişə eyni olmur. Məsələn, uzun [*e:*] səsi [*ie*, *ee*], həm də [*e*] hərfləri ilə ifadə edilə bilərdi: *thief* [θe:f], *feet* [fe:t], *meten* ['me:tən]. [*x*] və [*x'*] səslərini yazıda ifadə edən [*gh*] diqrafının təqdim edilməsi [*x*, *x'*] və nəfəsli [*h*] səslərinin fərqləndirilməsinə kömək etdi: *knyght* [knix't], *he* [e:]. Qədim dövr ingilis dilində hər iki söz [*h*] kimi yazılırdı [17].

Çox güman ki, digər səs və hərf yenilikləri dolaşıcılığın qarşısı alınması üçün dilə daxil edilmişdir. Belə ki, [*o*] hərfi təkcə [*o*] səsini deyil, həm də qısa [*u*] səsini də bildirirdi. Bu, [*u*] hərfi [*n*, *m*] və ya [*v*] hərflərinin yanında gələrkən baş verirdi və əllə yazılmış mətnlərdə hərflərin fərqləndirilməsi üçün çətinlik yaradırdı. Bu dəyişikliklik Anqlo-Norman sözlərinə uyğun olaraq baş vermişdir:

Qədim dövr	Orta dövr
munuc	monk [muŋk]
lufu	love ['luvə]

Y hərfi [*i*] hərfinin ekvivalenti kimi işlənməyə başlanır və şübhəsiz ki, [*i*] hərfi [*m*, *n*] və başqa hərflərin yanında gəldikdə, dolaşıcılığın qarşısının alınması üçün [*y*]

hərfi istifadə edilirdi. *Y* [ɪ, i:] kimi yeni səslənmə forması əldə edir. Bəzi dəyişikliklər isə sırf gözəllik xatirinə edilmişdir.

Belə ki, qədim dövrdə [i] və [u] hərfləri ilə bitən sözlər yazıda gözəl görünsün deyə, mirzələr tərəfindən [y] və [w] hərfləri ilə əvəz edilir, məsələn, *nyne* ['ni:nə], *very* ['veri], *my* [mi:]. *W* və [ou, au] diqraflarında olan [u] hərfləri yazıda bir-birini əvəz edə bilirdi, məsələn, *down, down* [du:n] adətən ikinci yazılışa üstünlük verilirdi: *how* [hu:], *now* [nu:], *lawe* ['lauə], *drawen* ['drauən].

Aşağıdakı cədvəl Son Orta dövr ingilis dilinin yazı qaydaları xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Cədvələ Orta dövr ingilis dilinə təqdim edilən yeni hərf və diqraflar, həmçinin Qədim ingilis dili dövründən bəri istifadədə olan hərflərin yeni səslənmə formaları daxildir. İngilis əlifbasının digər hərfləri isə əvvəlki dövrdə olduğu kimi, heç bir dəyişikliyə uğramadan istifadə edilirdi.

Orta dövr dili yazı qaydalarının xüsusiyyətləri

Saitləri bildirən hərflər	Samitləri bildirən hərflər
Tək hərflər	
o [ɔ], [o] və ya [u] y və i [i] a [a]	c [s] və ya [k] g [dʒ] və ya [g] v [v] j [dʒ] k [k] s [s] və ya [z] y [j]
Diqraflar	
ee [e:] və ya [ɛ:] ie [e:] oo [o:] və ya [ɔ:] ou [u:] və ya [ou] ow [u:] və ya [ou]	ch, tch [tʃ] dg [dʒ] gh [x] və ya [x'] qu [kw] th [θ] və ya [ð] sh, sch, ssh [ʃ] wh [hw]

Orta dövr ingilis dili mətnlərini oxuyarkən yuxarıdakı cədvəldən istinad kimi istifadə etmək olar, həm də bu xüsusiyyətlər müasir ingilis dilinə çox yaxındır. Qeyd olunmalıdır ki, Orta dövr ingilis dili mətnlərində saitlərin uzunluğu qeyd edilmir, cədvəldə göstərildiyi kimi, təkcə həmin uzun səsləli hərfləri cütləşdirməklə və ya diqraflardan istifadə etməklə saitlərin uzunluğu ifadə edilirdi. Tək hərflərdən həm qısa səsləri, həm də uzun səsləri bildirmək üçün istifadə edilirdi, məsələn, *every* ['evəri], *swete* ['swe:tə], *he* [he:]. Adətən, saitlərin sayı fonetik şəraitdən, yəni sait və növbəti samitlərin növdən asılı idi.

Aşağıdakı nümunə o dövrün məşhur şairi sayılan Cefri Çoserin “Kenterberi hekayələri”nin giriş hissəsindən götürülmüşdür. Sözlərin transkripsiyası həmin dövrün tələffüzünə uyğun olaraq hər bir sətirin altında verilmişdir:

Whan that Aprille with his shoures soote

[xwan 'θat ap'rillə 'wiθ his 'ju:rəs 'so:tə]

The droghte of March hath perced to the roote,

[θə 'druxt of 'mɑrʃ'həθ 'pɜrsəd 'to θə 'ro:tə]

And bathed every veyne in swich licour

[and 'ba:ðəd 'evri 'veɪn ɪn 'swɪʃ'lɪ'ku:r]

Of which vertu engendred is the flour

[of 'xwɪʃ'ver'tju: en'dʒendrəd 'ɪs θə 'flu:r]

Orta dövr ingilis dilində söz vurğusu Qədim dövr ingilis sözlərində vurğu, adətən, sözün birinci hecasına düşür, çox nadir hallarda ikinci hecası vurğulu olan sözlərə rast gəlmək mümkün idi. Ön şəkilçi və ya sözün kökünə vurğu düşə bilərdi, amma suffiks və sonluqlar vurğu qəbul etmirdilər. Qədim dövr ingilis dilində söz vurğusu sabit idi.

Qədim ingilis dilinə xas olan söz vurğusu Orta dövr ingilis dilində xeyli dəyişir, Söz vurğusu sərbəst mövqe əldə edir və söz düzəltməsində daha əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır. Bu dəyişikliklər bu dövrdə ingilis dilinə daxil olan minlərlə fransız alınmalarının fonetik assimilyasiyası ilə əlaqələndirilir.

Son Orta dövr ingilis poeziyasında biz fərqli vurğulara malik çoxlu sözlərlə rastlaşa bilərik. Poeziyada söz vurğusunda müəyyən dəyişikliklərə icazə verilməyinə baxmayaraq, bu söz vurğusunun vəziyyətində sərbəstliyə dəlalət edir.

Yeni vurğu nümunələrinə Orta dövr ingilis dilinə daxil olan çoxlu fransız alınma sözlərində rast gəlmək mümkündür. Şübhəsiz ki, bu sözlər ilk dəfə ingilis dilinə daxil olarkən öz original vurğularını qoruyub saxlamışdılar. Belə ki, fransız dilində iki və çoxhecalı sözlər üstünlük təşkil edir və vurğu, əsasən, sözün son və ya ondan əvvəlki (əgər söz vurğusuz [ə] səsi ilə bitirsə) hecasına düşür. Məsələn,

resoun [re'zu:n] - *ağıl, dərrakə (reason)*

corage [ku'radʒə] - *ürək (courage)*

compagnye [kumpa'm] - *kompaniya (company)*

Bu cür vurğu növü uzun müddət tələffüzdə istifadə edilə bilməzdi. Tədrisən fransız alınma sözləri dilə assimilyasiya edilir və söz vurğusu ingilis vurğu sistemində müvafiq olaraq sözün əvvəlinə doğru hərəkət edir. Alınma sözlərin dilə uyğunlaşdırılmasında dəyişiklik resessiv, yəni kənarlaşdırma tendensiyası adlanır. Belə ki, ikihecalı sözlərdə vurğu yerli sözlərə uyğun olaraq birinci hecaya köçürülür. Bu proses nəticəsində fransız mənşəli sözlərdə vurğu bir və ya iki heca sözün əvvəlinə köçürülür, bu da sözlərin səs tərkibində dəyişikliyə səbəb olur. Aşağıdakı fransız alınma sözlərində edilmiş vurğu dəyişikliyi buna misal ola bilər:

vertu [ver'tju:] - *virtue* ['və:tju:]

village [vi'la:dʒe] - *village* ['vɪlɪdʒ]

nacion [na'sju:n] - *nation* ['neɪʃn]

conscience [kɒnsi'ens] - *conscience* ['kɒnʃəns]

condicion [kɒnd'ɪʃju:n] - *condition* [kən'dɪʃn]

Qeyd edim ki, fransız alınma sözlərində vurğunun ingilis dilinə uyğunlaşdırılması prosesi Yeni dövr ingilis dilində təsadüf edir, Orta dövr ingilis dilində isə alınma sözlərin vurğuları fransızlarda olduğu kimi, yəni dilə daxil olduğu kimi heç bir dəyişiklik edilmədən tələffüz edilirdi [23, s.78].

Beləliklə, ingilis yazı qaydalarının fransız dilinin təsiri altında dəyişməsi bir tərəfdən orfoqrafiya sistemini nizama salmaq cəhdini və yeni səslərin yazılışda əks

olunması üçün yolların tapılmasını göstərir. Digər tərəfdən, yazı qaydaları mürəkkəbləşir və möhkəm yazı qaydalarının olmaması zamanı müxtəlif yazı növlərinin tətbiq edilmə ehtimalını artırır.

Ümumilikdə, bu dövrün orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları qeyri-sabitliyi ilə seçilir. Qədim dövr ingilis fonetik qaydaları fransız yazı qaydaları ilə qarışır. Fransız dilinin hökmranlığı və standart ingilis dilinin yoxluğu orfoqrafiya sahəsində eyniliyin yaranmasına maneçilik törədir. Belə ki, hər bir dialektin, hər bir yazılı abidənin öz yerli yazılı qaydaları var idi. Buna görə orta dövr ingilis dilinin fonetikasi sahəsində rəngarənglik müşahidə olunur.

Yuxarıdakı deyilənlərdən belə nəticə çıxara bilərik ki, artıq orta əsrlər ingilis dili dövründə bugünkü dövrə qədər qorunub saxlanılan ingilis dilinin əsas orfoqrafiyasının təməli qoyulmuşdur.

II FƏSİL

FRANSIZ DİLİ TERMINLƏRİNİN İNGİLİS TERMINLƏRİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNƏ TƏSİRİ

2.1. Fransız dilinin ingilis dilinin qrammatikasına təsiri

Norman işğalları orta dövr ingilis dilinin lüğət tərkibinə güclü təsir etmişdir.

Təxminən, üç əsr davam edən fransız dili ilə uzun mübarizə zamanı ingilis dili məğlub olan dilin - şimali fransız dilinin Norman dialekti hesabına zənginləşir.

Normanların ağalığı nəticəsində orta dövr ingilis dilinə çoxlu sayda fransız sözü daxil olmuş və həmin dövrün ingilis lüğətində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İndi biz ingilis dilinin sözlərində köklü dəyişikliklər edib onun taleyini dəyişən alınma fransız sözlərinə nəzər yetirməliyik.

Fransız sözlərinin ingilis lüğətinə təsiri çox böyük olmuş, buna baxmayaraq, uzun müddət ərzində bu sözlərin təsiri hiss olunmamışdır. Təxminən, 150 il ərzində Anqlo-Sakson və Norman fransız dili qarışmadan yan-yanı idarə olunmuşdur. Belə ki, fransız dili idarəetmə və aristokratların dili olmuş, ingilis dili isə, demək olar ki, kəndlilərin dialektində istifadə olunurdu. İstiladan sonra ilk 100 il ərzində ingilis dilinin yazı qaydaları qorunub saxlanılmışdır, 1150-ci ildən sonra bu hal daha da geniş xarakter alır. XIV əsrədək standart ingilis dilinin əsası qoyulmamış və müəlliflər öz yerli dialektlərində yazmağı dayandırmışdılar.

Fransız dili İngiltərəyə Norman işğalçıları tərəfindən gətirilmişdir. Normanlar uzun müddət ərzində İngiltərəni idarə etdilər və bu, ingilis dilində dərin iz buraxmaq üçün kifayət idi.

Skandinavların təsiri ilə müqayisədə fransız dilinin ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsiri həm daxil olan sözlərin sayına görə, həm də onların səciyyəvi əlamətlərinə görə tamamilə fərqli idi.

Norman işğalından sonra külli miqdarda fransız sözləri ingilis dilinə daxil olur. İşğal mərhələsindən sonra fransız alınmalarının iki qrupu fərqləndirilir. Birinci, XI və XII əsrlərdə işğalçıların dilindən birbaşa daxil olan erkən alınma sözlər. Bu söz

qrupları fransız dilinin Anqlo-Norman qoluna məxsus sözlər hesab olunur. İngilis dilinə dərin təsir göstərən fransız dilinin bu qrupu 200 ildən sonra yoxa çıxır. İkinci qrup alınma sözlər: XIII və XIV əsrlərdə ingilis dili yeni fransız dalğasına məruz qalır və məhz bu dövrdə fransız alınmaları ingilis dilində özünün ən yüksək həddinə çatır. Bu vaxt sözlər Fransız dilinin Mərkəzi – Paris dialektindən daxil olan alınma sözləri təmsil edir. Belə ki, bu sözlər birinci alınmalardan fərqli olaraq, bir növ daha çox mədəni və bədiiliyinə görə fərqlənir.

İlk mərhələdə fransız dilindən daxil olan sözlər ingilis dilinin bəzi sahələri ilə məhdudlaşdı. Belə ki, kral sarayındakı aristokratların və onlarla gündəlik danışığa girən orta sinfin, təhsilli insanların və cənub-şərq şəhər əhalisinin nitqində fransız sözləri üstünlük təşkil edirdi. Nəticədə fransız dilindən alınan sözlər ingilis dilində daha geniş yer almağa başlayır və ingilis lüğətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. İlk alınmalar, əsasən, şifahi ünsiyyət zamanı dilə daxil olmuş, sonralar isə fransız sözləri daha çox ədəbiyyat və fransız dilindən tərcümə əsərlərində istifadə edilmişdir.

Orta əsrlər ingilis dili dövründə ingilis dilinə daxil olan fransız alınmalarının ümumi sayı bu dilə digər dillərdən daxil olan sözlərin sayından qat-qat üstündür. İlk mərhələyə məxsus fransız alınma sözləri olduqca çox az idi. Həmin dövrün mətnlərinə nəzər yetirdikdə fransız sözlərinin yazıda üstünlük təşkil etmədiyini görə bilərik. XII əsrdə rahib Orm tərəfindən yazılmış “Ormulum” nəzm əsərində yalnız 20 fransız sözdən istifadə edilmişdir. Buna baxmayaraq cənub dairələrə məxsus əlyazmalarda daha çox fransız sözü qeydə alınmışdır. Məsələn, Layamonun “Brut” əsərində 150, “Ənkrin Rayl” əsərində isə 580 alınma söz işlənmişdir.

Ümumilikdə, XII əsrdən öncə ingilis dilinə daxil olan fransız sözlərinin sayı 1000-i aşmır. Orta əsrlər dövründə ingilis dilinə 10.000-dən çox fransız sözləri yol tapır. Orta əsrlərə məxsus fransız alınma sözlərinin əksəriyyəti XIV əsr şairi Cefri Çoserin yaradıcılığında üstünlük təşkil edir. Onun əsərlərində 8000 alınma sözü qeydə alınmışdır. Bu sözlərin 4000-i Roman mənşəyindən olan sözləri əhatə edir. A.K.Bafa görə, fransız dilindən alınma sözlərin 75%-i qorunub saxlanılır və hələ də Müasir ingilis dili dövründə işlənməkdədir.

Qeyd edim ki, hələ Qastinqs döyüşündən əvvəl ingilis dilinə bir neçə fransız mənşəli söz daxil olmuşdur: IX əsrdə Qədim ingilis mətnlərində fransız mənşəli söz *sot-ağılsız adam, axmaq*; X əsrdə *münt-dağ, castel (castle)-qala, tür-qəsir*; XI əsr *prut (proud) qürurlu, pryte (pride)-qürur*.

Fransız sözlərinin ingilis dilinə nüfuz etməsi dərhal Norman işğalından sonra başlamamışdır. Bu dildən alınma sözlərin əksəriyyəti XII əsrin II yarısında və XIV əsr ərzində qeydə alınmışdır.

İngilis dilinin lüğət tərkibinin artması təkcə məğlub olan fransız dilindən daxil olan sözlərin ingilis dilinə uyğunlaşdırılması nəticəsində baş vermir. Bu sözlər, həmçinin Normanların İngiltərəyə gəldikdən sonra qədim ingilislər üçün naməlum olan yeni yaşam xüsusiyyətləri, yeni fəaliyyət növləri vasitəsilə ortaya çıxır.

Eyni təbəqəli adamların ünsiyyəti nəticəsində ingilis dilinə daxil olan Skandinav mənşəli sözlərdən fərqli olaraq, fransız sözləri ingilis cəmiyyətinə məxsus yüksək rütbəli əyanlar tərəfindən mənimsənilmişdir. Onlar ölkədə hökumranlığın əsas mənəblərinə məxsus məhkəmə, idarəetmə, kilsə və məktəb kimi müxtəlif yüksək vəzifəli yerlərdə fəaliyyət göstərirdilər.

Skandinav mənşəli sözlərdən fərqli olaraq fransız sözləri, əsasən, norman zadəganlarının maraqlarını, zövqlərini və məişət həyatını əks etdirən cəmiyyətin yüksək təbəqələrindən alır və aristokratik xüsusiyyət daşıyır. Bu alınma sözlər arasında biz feodal iyerarxiyasına aid aşağıdakı anlayışları görə bilərik: müxtəlif feodal titulları; dövlət idarəetməsi; məhkəmə; hərbi sahə; feodalların həyat və məişəti; musiqi, ədəbiyyat, incəsənət sahəsinə aid; müxtəlif sənətkarlıq sahələri; yemək və müxtəlif növ ət adları; həmçinin dinə aid anlayışlar ilə rastlaşa bilərik.

Norman işğalı ölkədə artıq başlanmış feodalizm prosesini tezləşdirir və ingilis kəndlisinin köləliyini daha da artırır. Fransız idarəçiliyinə məxsus feodalizm quruluşu ölkəyə tətbiq edilir. XI-XII əsrlərdə təhkimçilik hüququ tamamilə formalaşır. Torpaqdan istifadə sahəsində torpaq sahibkarlığının yeni növü sayılan feodal mülkü norman sözü ilə “maner” (müasir manor) adlanır. Böyük feodal torpağında yaşayan və ağasına vergi ödəyən, həmçinin feodal vəzifələrini yerinə yetirən azad kəndlilərə xüsusi adlar verilir. Feodalların öz təhkimli kəndlisinə bəslədikləri nifrət və etinasız

münasibətlər, onların təbiətən və mənən pis xasiyyət və keyfiyyətlərə malik olduqlarını hesab etmələri XIV əsrdə yeni anlayışın ortaya çıxmasına səbəb olur. Məsələn, təhkimli kəndli Norman sözü olan “villain/vilein-yaramaz, əclaf” adlanırdı, amma təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra bu sözün mənası “təhkimli” olaraq qaldı. XV əsrdə təhkimçilik hüququnun ləğv olunması ilə əlaqədar olaraq kəndlilərin azad torpaq sahibkarlarına çevrildikdən sonra fransız mənşəli söz “paisant (müasir peasant)-kəndli” ingilis dilində geniş yayılır. Feodal sistemində hakimiyyətin idarə edilməsi ilə əlaqəli olan digər sözlər vəzifə və rütbə adlarını təşkil edir. Biz bu dövrdə fransız mənşəli müxtəlif zümrəli feodalların adlarına rast gələ bilərik, məsələn, *baronet, baron count, duke, empress, peer* və s. Bu sözlərdən əlavə bu sahəyə aid aşağıdakı sözləri qeyd edə bilərik: *fief, feudal, vassal, liege* və s.

İngiltərənin Normanlar tərəfindən işğalından sonra feodal və təhkimli kəndlilər arasında yaranan yeni münasibətlər, eləcə də Anqlo-Sakson zadəganlarının geniş torpaq sahələrinin müsadirə edildikdən sonra onların kral hakimiyyəti ilə yaranan münasibətləri nəticəsində böyük əmlakların yeni və güclü Norman feodal sahibləri idarəetmə orqanları və məhkəmədə köklü dəyişikliklər tələb edirlər. Bütün dövlət aparatları yenidən təşkil edilir və bütün hökumət vəzifələri Normanların əllərində olduğuna görə bu sahələrə daxil olan yeni anlayışlar fransız sözləri ilə adlandırılır. Bu qrup sözlərə aşağıdakılar daxildir:

Hökumət və idarəetmə. İki əsrdən çox, ölkə Normanlar tərəfindən idarə edilir. Bu da özünü çoxlu alınma fransız sözlərində əks etdirir. Bu alınma sözlər mənaca müxtəlif sahələri əhatə edir, əsasən, hakimiyyətin idarə olunmasına aid sözlər, məsələn, “govern, government, parliament” və s. Düzdür, onlar qədim ingilis mənşəli “king” və “queen” sözlərini olduğu kimi saxlasalar da, bu sahədən alınan sözlərin əksəriyyəti demək olar ki, fransız mənşəli sözlərdir.

Kral I Henrinin vaxtında əsas qoyulmuş kral məclisi fransız mənşəli söz ilə “council” adlanır. Onun üzvləri isə həmin sözdən törəyən “councillor” sözü ilə adlanır.

İngiltərədə kral hakimiyyətinin iqtisadi dayacağı hesab olunan xəzinədarlıq böyük əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, xəzinə “eschekere-şahmat taxtası” adlandırılır. Çünki

iclas otağının masası dama-dama parça ilə örtülmüşdür. Masanın bu cür parça ilə örtülməsi daha sonralar ənənə halını alır.

1265-ci ildə kral hakimiyyətinin məhdudlaşmasını tələb edən Simon Moifor, qraf Lesterin, və onların ətrafında birləşən baronların təşəbbüsü ilə ölkənin idarə edilməsi üçün şura təşkil olunur. Şuraya baron və ali ruhanilər, eləcə də, hər bir qraflıqdan iki cəngavər və böyük şəhərlərdən iki vətəndaş dəvət olunmuşdur. Bu yeni təşkilat fransız mənşəli “parlement” adını alır. Hər fəhərf tərcümədə bu sözün mənası “söhbətxana”dır. Parlement fransız feli “parler-danışmaq” sözündən yaranmışdır. Sonralar latınistlər tərəfindən sözə düzəliş olunaraq “parliament” kimi yazılır. “Parliament” sabit söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olur, məsələn, “come to Parliament-parlament üzvü olmaq”.

Bu dövrdə ingilis dilinə daxil olan “estat-dövlət, mülk” sözü qədim fransız mənşəlidir. Sonralar “estate” sözü mülk mənasında işlənir, dövlət anlayışı isə həmin sözün kökündən olan “state” ilə ifadə olunurdu. XVI əsrdə bu sözdən törəmə olan “statesman-dövlət xadimi”, XVII əsrdə isə İngiltərəni idarə edən kraliça Elizavetanın vaxtında “stateswoman” sözü formalaşır.

Orta dövrdə kral hakimiyyətinin artan gücü “pouer (müasir power)-hakimiyyət, güc” adlanır. Bu söz qədim fransız mənşəli “poer” sözündən yaranmışdır.

Bu dövrdə ingilis mənşəli “land” sözünə sinonim olan fransız mənşəli “country - ölkə” sözü alınır. Bundan əlavə people-xalq sözü ingilis dilinə daxil olur.

Hüquqi terminlər. Yuxarı təbəqəli Normanların ingilis dilinə gətirdikləri digər yenilik hüquqi terminlərlə bağlıdır. Belə ki, İngiltərənin fransız Normanları tərəfindən işğalından sonra məhkəmə fransız dilində aparılır, həmçinin hakimlər də fransızlar idilər. Buna görə hüquqi və məhkəmə terminologiyası istifadəyə daxil olaraq ingilis dilində bu günədək qalır. Normanlar II Henrinin hakimiyyəti dövrünə kimi ölkəyə heç bir yeni qanun təqdim etmədiklərinə baxmayaraq, hüquqi məsələlərin idarə edilməsi yenə də onların əlində idi. Bir neçə yüz il ərzində məhkəmə prosesləri bütünlüklə fransız dilində idarə edilir. Buna görə də bu sahədə çox nadir halda əsl ingilis sözünə rast gəlmək olar. Əvvəllər bu sözlər yalnız məhkəmə terminləri kimi işlənsə də, bugünkü dövrdə gündəlik olaraq işlədilər sözlər

sırasına daxil edilmişdir. II Henri hakimiyyətə gəldikdən sonra məhkəməyə aid çoxlu yeniliklər təqdim edir.

“Court” (məhkəmə) sözü fransız mənşəli “cort” sözündən yaranmışdır. Bu söz XII əsrdə ingilis dilinə “kral sarayı” mənasında daxil olmuşdur. O dövrdə Ali Məhkəmə kral sarayında kralın başçılığı altında həyata keçirilir və “court of justice-ədalət məhkəməsi”, məhkəmə üzvləri isə “judge” adlanırdı. I Eduardın hakimiyyəti dövründə csülh məhkəməsi-justices of the peace” yaradılır. Məhkəmə üçün münisflər heyəti təyin olunur: “grand jury və petty jury”. Fransız dilindən məhkəmə prosesi ilə əlaqəli çoxlu feillər alınmışdır: *accuse* (ittiham etmək), *plead* (məhkəmədə çıxış etmək), *execute* (hökmü icra etmək). Digər hüquqi terminlər aşağıdakıları əhatə edir: *accuse, acquite, assize, attorney, cause, court, crime, damage, defendant, demesne, dower, fee, felon, felony, fine, guile, heritage, hue and cry, imprison, injury, inquest, judge, judgement, jury, just, justice, legat, penalty, plaintiff, plea, plead, pleader, privilege, property, real estate, rent, robber, session, sue, suit, summon, tenure, traitor* və s. Bu sözlərin bəziləri artıq gündəlik işlədilən sözlər sırasına daxil olduğuna görə, onları tamamilə texniki hüquqi sözlər adlandırmaq çox çətindir. Bundan əlavə, ingilis dilinə daxil olan bir çox hüquqi terminlər gündəlik lüğət tərkibinə daxil ola bilməmişdir və bu sözlər yalnız hüquqşünaslara məlum olmuşdur. Məsələn, fransız sözü “manoeuvre” ingilis dilinə “mainour” kimi daxil olmuşdur, mənası “oğurluq üstündə yaxalanmaq”dır. “Je faille” sözündən alınmış “jeofail” “səhvini boynuna almaq” deməkdir. “Larceny” yalnız hüquqşünasların danışığında istifadə edilirdi, məhz buna görə bu termin “theft” sözünü ümumi istifadədən sıxışdırıb aradan çıxarda bilmədi. “Thief” və “steal” sözləri o zaman ingilis dilində çox işləndiyinə görə fransız hüquqi termini tərəfindən əvəz oluna bilmədi. Buna baxmayaraq, “burglar” fransız mənşəli söz ingilis dilinə yol tapmışdır. Fransız dilindən alınan hüquqi sahəyə aid söz birləşmələrində sifət isimdən sonar işlənir, bunun səbəbini isə söz birləşmələrinin həmin dildən olduğu kimi, yəni ingilis dilinə uyğunlaşdırılmadan alınmasıdır. Məsələn, *heir male, issue male, fee simple, proof demonstrative, malice prepense* (sonradan malice aforethought), *letters, patent, attorney general, lords spiritual, lords temporal, the body politic* və s.

Şübhəsiz, hüquqi terminlər ilk dəfə məhkəmə tamamilə fransız dilində aparılarkən hüquqşünaslar tərəfindən ingilis dilinə təqdim edilmişdir, məsələn, *case, defend, false, fault, female, heir, male, marriage, marry, oust, prison, prove*. Bu sözlər arasına daxil olan “defend” və “prison” sözləri hüquqi və hərbi sahələr üçün ümumilik təşkil edir. Bundan əlavə, *courteous, fine, noble, refined* kimi təsviredici sözlər də fransız dilindən alınmışdır. Fransız mənşəli “petty” (Fr. petit) sözü əvvəllər, bir qayda olaraq, hüquqşünaslar tərəfindən aşağıdakı sözlərlə birlikdə istifadə edilirdi: *petty injury, petty larceny, petty constable, petty sessions, petty averages, petty treason* (daha çox “petit treason” kimi yazılır). Fransız mənşəli hüquqi termin “puis né” ingilis dilinə “puisne” kimi, yəni olduğu kimi keçmişdir. Hüquqi termin kimi gənc və aşağı rütbəli mənasını verən bu söz, əslində, ilkin olaraq “sonra doğulan” mənasında işlənmişdir. Müəyyən vaxtdan sonra bu söz “puny” kimi işlənməyə başlanır. Bundan əlavə, dildə külli miqdarda fransız hüquqi terminləri üstünlük təşkil edir.

Hərbi terminlər. Normanlar hərbi xidmətin Anqlo-Saksonlardan əsaslı sürətdə fərqlənən yeni quruluşunu ölkəyə təqdim edirlər. Və bu dövrdə ingilis dilinə külli miqdarda hərbi terminlər keçmişdir. Bunun səbəbi isə hərbi məsələlərin Normanlar tərəfindən idarə edilməsi idi. Qoşunların təşkili və hərbi xidmət ingilislər üçün tamamilə yeni bir sahə hesab olunurdu. Qədim ingilis piyada dəstəsini məğlub edən polad geyimlə zirehlənmiş Normanların süvari dəstəsi Qastinqs döyüşündən sonra İngiltərədə əsas qoşun növü elan edilir. II Henrinin vaxtında ilk planda azad adamlardan ibarət olan yığma qoşunun təşkil edilməsi dururdu. Belə ki, bu qoşunun öz şəxsi silahları: dəmir zireh, dəbilqə, at, cəngavərlərin isə zirehi, dəbilqəsi, qalxan və atları olmalı idi. Yeni təşkil olunan ordu fransız mənşəli “army” adını alır. XV əsrədək istifadə edilən qədim ingilis sözləri “here” və “fird” fransız mənşəli “army” sözü tərəfindən əvəz edilir. Muzdlu qoşunların dəstəsi yarandıqdan sonra fransız mənşəli “soldier” adlanır. Hərbi sahəyə aid olan sözlərin çoxu ilk dövrlərdə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur: *armour, arms, assault, banner, bettle, buckler, conquer, cutlass, dart, ensign, hauberk, lance, mail (chain-mail, QFr.maille), peace, pursue, siege, were (war)*. Aşağıdakı sözlər ingilis dilinə bir qədər gec daxil

olmuşdur: *admiral, chieftain (sonralar captairf və colonel), dragoon, lieutenant, navy, officer, sergeant, soldier, troops, vessel*. Hal- hazırda hərbi sahə xaricində işlənən bir çox sözlər, şübhəsiz, ilk dövrlərdə yalnız bu sahə ilə məhdudlaşdı. Məsələn, *aid, challenge, company, danger, enemy, espy (spy), force, gallant, guard, hardy, march, prison, scape (escape)* və s.

Dini terminlər. Normanların əlində təkcə herb və hüquq kimi sahələr deyildi. Həmçinin bütün önəmli vəzifələr - ingilis yepiskopluq və abbatlıqları tezliklə Norman ruhanilərinə təslim edilir. Norman işğallarından başlayaraq, 1200-cü ilə kimi ingilis dilinə daxil olan sözlərin çox hissəsi dini mənə daşıyır və bu da Normaların kilsəyə sədaqətindən xəbər verir. Beləliklə, dini məsələlər yüksək rütbəli Normanların idarəçiliyi altında olduğuna görə, XII və XIII əsrlərdə ingilis dilinə kilsə ilə əlaqəli çoxlu sözlər daxil olur: *abbey, altar, angel (Q.Fr angele, müasir Fr. ange), anguish, archangel, baptism, cell, chaplain, clergy, cloister, comfort, conscience, devotion, evangelist, faith, feast, frere (Müasir ingilis dilində fiar), homily, miracle, nativity, orison, paradise, parish, passion, patience, pity, pray, prayer, preach, prior, procession, purity, relic, religion, sacrament, sacrifice, saint, salvation, saviour, sermon, sauter (müasir psalter), service, trinity, virgin, abbey* və s. Bu sözlər İngiltərənin bir çox hissələrində tikilən Norman memarlığının əzəmətli monastr və baş kilsələrinin olması ilə əlaqələndirilir.

Blame, lesson, nature, order, rule, save, tempt kimi çoxmənalı sözlər gündəlik istifadə edilən sözlər sırasına daxil olsalar da, əvvəllər tamamilə dini mənalara malik olublar. Bundan əlavə, ruhanilər din və əxlaq müəllimləri olduqlarına görə, onlar bu sahəyə aid olan əxlaqi fikirlərlə əlaqəli bütün sözləri yerli əhaliyə təqdim edirdilər. Məsələn, *charity, chaste, conscience, covet, cruel, desire, discipline, duty, fool, grace, jealous, lechery, mercy, pity, vice, virtue* və başqaları. Normanların Britaniyada dominantlığını əks etdirən yuxarı sahələrdən başqa, ingilislərin həyat tərzinə təsir edəcək aşağıdakı mühüm dəyişiklikləri qeyd etməmək olmaz.

Memarlıq və İncəsənət. Fransızlar incəsənətə aid bir çox sahələrdə ingilislərin müəllimləri hesab olunur. İşğaldan sonrakı illər ərzində Normanlar Britaniyada özlərini təhlükəsiz hiss etmirlər. Ölkəni nəzarətdə saxlamaq üçün Fateh Vilhelm

ingilislər üçün tamamilə yeni quruluşlu qalalar tikməyə başlayır. London Bürcü ilk ucaldılan qalalardan hesab olunur. Baronlar kralın bu siyasətini davam edirlər. Nəticədə tezliklə ölkə ilk dövrlərdə taxtadan, amma sonralar daşdan tikilmiş yeni qalalar şəbəkəsi ilə mühafizə olunur. Təbii olaraq “castle” sözü ingilis dili tərəfindən mənimsənilir. Təkcə incəsənətə aid *art, colour, design, figure, image, ornament, paint* kimi sözlər deyil, həm də texniki əhəmiyyətli xüsusi sözlər fransız mənşəlidir. Memarlıq sahəsinə aid aşağıdakı nümunələrin adları çəkilə bilər: *aisle, arch, castle, cellar, chapel, choir, cloister, column, garret, manor, mansion, palace, pillar, porch, reredos, tower, transept, vault* və s.

Ev əşyaları. Feodal qəsrlərinə aid olan mebellər ingilis evlərindəkilərdən rahat və təmtəraqlılığına görə çox fərqlənirdi. İngilislərin kürsüsü və estakada üzərində lövhələri ağır masa və stullar əvəz edir. Dəri pərdələr zəif küncündə asılır. Zəif ürəkəçən və gözəl görünməsi üçün divan və çiraqlar əlavə olunur. Bütün bu və digər əşyalar ingilislər üçün naməlum idi və onlar bu əşyaları mənimsədikdən sonra ixtiyari olaraq onları fransız adları ilə birlikdə istifadə edirlər. Beləliklə, *chair, couche, curtain, furniture, lamp, table* sözləri gündəmə gəlir. Bu sahəyə aid çoxlu fransız sözlərinin ingilis dilinə daxil olmasına baxmayaraq, yerli mənşəli “stool” sözü hələ də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Əyləncə terminləri. Ümumilikdə, biz Norman sahibkarlarının həyatlarından necə zövq aldıklarını və necə öz təhlükəsizliklərini təmin etdiklərini görə bilərik.

Fransız dilindən alınma sözlərdən bir çoxu əyləncə sahəsi ilə bağlıdır. Çünki Norman baronları boş vaxtlarını müxtəlif məşğuliyyətlərlə keçirirdilər, məsələn, *chess, cards, chase, comfort, delight, flower, fruit, ease, joy, leisure, pleasure*. Çoxlu asudə vaxtları olan Norman baronlarının həyatlarını daha da rəngləndirən əyləncələrə nəzər yetirdikdə, biz həddən artıq fransız sözləri ilə qarşılaşa bilərik. Təqib fransızların ən sevimli məşğuliyyətlərindən biri idi. “Chase” sözü ingilis dilinə daxil olmasına baxmayaraq, ingilis mənşəli “hunt” sözü də dildə yerini itirməyib bu günədək istifadə edilməkdədir. “Hunt” sözü fransız qarşılığı ilə əvəz edilməsə də, təqib ilə əlaqəli bir sıra fransız mənşəli sözlər ingilis dilində üstünlük təşkil edir: *brace, couple, falcon, leash, quarry, scent, track, warren*. Bundan əlavə, ümumi termin sayılan “sport” sözü

də fransız mənşəlidir. “Sport” “desport” (disport) sözünün qısaldılmış formasıdır. “Card” və “dice”, həmçinin müxtəlif əyləncə və oyunlarla əlaqəli bir qrup sözlər fransız mənşəlidir, məsələn, *partner, suit, trump*. Bundan əlavə, kart və zər oyunçularının işlətdikləri sözlər arasında marağa səbəb olan digər qrup sözlər rəqəmlərdir: *ace, cater, cinque, deuce, size, tray*. Normanların ingilislərə təqdim etdikləri digər məşğuliyyət “tournaments-yarışların təşkili” idi. Tezliklə bu oyun ingilislərin ən çox oynadıqları oyuna çevrilir. Bu oyunda tək cə fərdi rəqiblər deyil, eyni zamanda çoxlu qruplar da iştirak edə bilər. Bu arada, müşahidəçilər isə oyunçuları ruhlandırır və onları alqışlayırlar. Bu məşğuliyyətləri ifadə edən sözlər də ingilis dilinə daxil olur.

Fransız mətbəxi. Məhz ilk dəfə Con Volis tərəfindən 1653-cü ildə “Grammatica linguae Anglicanae” kitabında qeyd edilmişdir ki, fransızların yemək üçün istifadə etdikləri müxtəlif heyvan ətlərinin adları fransız mənşəli sözlərdən ibarətdir, amma heyvan adları Anqlo-Sakson mənşəli sözlərdir. Bu fikirlər tez-tez Volter Skotun “Ivanhoe” əsərində təkrarlanır və məhz Volter Skot bu sözləri kütləviləşdirir. Məsələn, *beef, veal, mutton, pork, bacon, brawn, venison* kimi sözlər süfrədə fransız mənşəli adları ilə adlanır. Amma heyvan adları: *ox, cow, calf, sheep, swine, bear, boar, deer* kimi sözlər Anqlo-Sakson mənşəli sözlərdir. Bu, onunla izah olunur ki, heyvanın qayğısına aşağı sınıfdan olan kəndlilər qalırdılar, yüksək rütbəli əyanlar isə həmin heyvan ətlərindən müxtəlif növ yeməklər dadırdılar. Fransızlar öz aristokratik yemək vərdişləri ilə seçilirdilər. Çoxlu fransız sözlərindən istifadə, əsasən, fransız mətbəxinin üstünlüyü ilə izah olunur. Bunu aşağıdakı fransız mənşəli sözlər də sübut edir: *boil, dainty, fry, jelly, pastry, pasty, plate, roast, sauce, sausage, soup, toast, towel*. Bundan əlavə, *dinner, supper, feasts* sözləri fransız mənşəli olsalar da, “breakfast” sözü ingilis mənşəlidir.

Dinner - nahar fransız mənşəli “diner” sözündən alınmışdır. Orta əsrlərdə günəşin doğmasından bir neçə saat sonra, saat 9-12-də, işə başlamamışdan öncə, universitetlərdə isə saat 11-də nahar edirdilər. XVII-XVIII əsrlərdə nahar daha gec vaxta köçürülür.

Supper - şam, axşam yeməyi fransız mənşəli “souper” sözündən alınmışdır. Orta əsrlərdə, adətən, şam yeməyi günorta saat 3-4-də yeyilirdi. XVII-XVIII əsrlərdə şam yeməyi axşam vaxtına köçürülmüşdür.

Table - masa sözü qədim ingilis “board” sözünü əvəz edir. “Board” sözünün mənası dəyişilsə də, öz qədim mənasını “board and lodging” söz birləşməsində saxlamışdır.

Napkin - salfet sözü XV əsrdə fransız mənşəli nappe-süfrə sözünə kiçiltmə şəkilçisi -kin əlavə olunaraq düzəlmişdir.

Plate - boşqab fransız mənşəli nazik metal, metal boru sözündən əmələ gəlmişdir. XV əsrdən etibarən boşqab adlanmışdır.

Saucer - XVII əsrdə nəlbəki adlandırılrsa da, əvvəlki mənası “sous qabı” idi

Vəzifə adları. Əgər biz müxtəlif sənət adlarına nəzər yetirsək, şəhər ticarətində fransız alınmalarının üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, sadə peşələrin yerli mənşəli sözlərdən ibarət olduğunu görə bilərik. Məsələn, *baker, fisherman, miller, saddler, shepherd, shoemaker, smith, weaver, wheelwright* və başqaları. Digər tərəfdən, yuxarı siniflərlərin yerinə yetirdikləri vəzifələr və yaxud dəbin daha çox ayaqlaşdığı sahələrin adları fransız mənşəlidir. Məsələn, *butcher, carpenter, draper, grocer, joiner, mason, painter, tailor.*

Geyim adları. Fransızlar indiki dövrdə olduğu kimi, orta əsrlərdə də dəbə rəhbərlik edirdilər. Buna görə də ingilis dilində geyimə aid çoxlu miqdarda Fransız mənşəli sözlərlə rastlaşa bilərik. Əslində, orta əsr İngilis yazıçısı Çoserin “Kenterberi hekayələri” üçün yazdığı proloquna nəzər yetirdikdə, yazıçının hekayə qəhrəmanlarını təqdim edərkən bəzən onların geyimlərinin təsviri üzərindən keçdiyini görə bilərik. Etimoloqlar Çoserin işlətdiyi xüsusi libasların, demək olar ki, bütün hallarda, Fransız mənşəli olduqlarını müəyyən etmişlər. Məsələn, *apparel, costume, dress, garment* kimi geyim adları fransız dilindən alınmışdır.

Müraciət formaları: *sir, madam, mister, mistress, master, servant.*

Təhsil sahəsinə aid sözlər. Norman işğalları, həmçinin məktəb təhsili, elm və alimliklə bağlı sözlərdə də əks olunmuşdur. Bu cür sözlər arasında aşağıdakıları qeyd

edə bilərik: *science (elm), lesson (dərs), library (kitabxana), pen (lələk), pencil (karandaş), pupil (şagird)*.

“Lesson” sözü ilk əvvəllər ingilis dilində “oxu” mənasında istifadə olunur. Sonralar isə şagirdlərə evdə oxumaları üçün verilmiş müəyyən miqdarda mətn, yəni “ev tapşırığı” adlanır və bunun nəticəsində “dərs”in müasir mənası yaranmışdır.

“Pencil” mərkəzi fransız dialektində olan “pincel-kiçik kist” sözündən alınmışdır. Karandaş yarandıqdan sonra o da “pencil” adlanır. XVIII əsrin sonunda isə “brush- fırça” sözü alındıqda, “pencil” birdəfəlik olaraq karandaş adlanır.

Nəhayət, bir sıra sözlər də vardır ki, onları xüsusi sahələrə aid etmək qeyri-mümkündür, çünki bu sözlər qarışıq mənalı sözlərdir, məsələn, *advice, air, allow, anxious, boil, carry, change, close, cover, cry, deceive, double, eager, enjoy, enter, envy, excuse, face, firm, flower, honest, hour, joy, large, letter, manner, move, necessary, nice, noise, obey, occupy, pale, pass, please, previous, push, river, remember, satisfy, search, scissors, single, sudden, sure, travel, treasure, very, use*.

Qorxuram ki, oxucunu yuxarıdakı uzun-uzadı sözlər siyahısı ilə yormuş olam. Məqsədim fransızların zəngin, güclü və zərif siniflərdən ibarət olduqlarını göstərmək üçün çoxlu linqvistik dəlillər gətirməkdən ibarət idi. Təbiidir ki, aşağı sınıfdan olanlar varlıların danışdıqlarını başa düşüb onlarla əlaqə saxlamaq üçün onların istifadə etdikləri ifadələri təqlid etməyə başlayırlar. Nəticədə ingilislər *adieu, alas, certes, sure* kimi nida sözlərini fransızlardan mənimsəyirlər. Bundan əlavə, ola bilsin ki, hal-hazırda “very” kimi tanıdığımız “verray” sözü ingilis dilinə əvvəllər nida kimi təqdim edilmişdir. Nida haqqında olan bütün məlumatları, təxminən, 1225-ci ildə tərtib edilmiş “Ənkrin Rayl”da görmək mümkündür [9, s.94].

Con Salisberinin XII əsrdə verdiyi məlumatına əsasən, danışdıqda fransız sözlərinin ingilis sözləri ilə birgə istifadə edilməsi bir dəb halını almışdır və bu cür adamlar haqqında yüksək fikirlər formalaşırdı. Nəticədə ingilis dilinə çoxlu qeyri-texniki sözlər daxil olmuşdur: *age, air, arrive, beast, change, cheer, cover, cry, debt, feeble, large, letter, manner, matter, nurse, nourish, place, point, price, reason, turn, use* və gündəlik geniş istifadə ediləcək çoxlu digər sözlər.

Bu nümunələrdən görmək olar ki, dildə yeni sözlər xalqın istehsal və ya digər növ fəaliyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranan yeni əşya və anlayışları adlandırmaq ehtiyacından irəli gəlir.

Fransız və ingilis sözləri arasında oxşarlıq. İngilislər bir çox fransız sözlərini mənimsəmişlər, çünki bütün hallarda böyüklərini təqlid etmək bir dəb halını almışdır. Külli miqdarda qeyri-texniki sözlərin alınması o dövrdə snobizm və ya toudizm, yəni yaltaqlıqla əlaqələndirilir. İngilis əhalisinin bəzi təbəqələri öz balaca əhatə dairələrindən əlavə, hersoq və markizlərin doğumu, vəfatı və, əsasən də, onların evlənmə və toyları ilə daha çox maraqlanırdılar.

Norman işğallarının ilk əsrlərində geri qayıdıb snobizm xüsusiyyətlərinə nəzər yetirsək, o dövrə xas olmayan böyük fərqlərlə qarşılaşa bilərik. Beləliklə, bəzi ingilislərin fransız sözlərinin təsiri altına düşdüyü və bəzilərinin isə bacardıqları qədər öz yerli mənşəli söz fonduna önəm verdiyi ilə qarşılaşmaq olar. Biz bu fərqləri bu günə qədər gəlib çatan ədəbi əsərlərdə görə bilərik. XIII əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş və 56000-dən çox qısa misralardan ibarət olan Layamonun “Brut” salnaməsində Anqlo-Fransız mənşəli sözlərin sayı 150-ni aşmır. Bundan, təxminən, 20 il sonra yazılmış “Ormulum” 20 000 sətirdən ibarətdir və Kluginin dediyinə görə bu ədəbi əsərdə yalnız 20 fransız mənşəli sözə rast gəlmək mümkündür. Eyni əsrə aid “Ənkrin Rayl” nəsr əsərinin 200 səhifəsində, təxminən, 580 fransız sözü işlənmişdir. Buna baxmayaraq, bir neçə əsr sonra hər hansı müəllifin əsərində işlədilən fransız mənşəli sözlərin sayının hesablanması çox çətin məsələ olardı, çünki bir çox sözlər artıq ingilis dilinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu dövr yazıçılarının ədəbi əsərlərinə nəzər yetirdikdə, yalnız bir müəllif digərlərindən daha çox fransız mənşəli sözlərin istifadəsi ilə fərqlənir. Şübhəsiz ki, Çoser öz dövrünün digər yazıçılardan daha çox fransız sözlərindən istifadə etmişdir. Bütün bu alınma sözləri yuxarıda snobizm kimi qeyd etdiyim sözlər qrupuna aid etmək ədalətlik olardı. Fransız mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə daha çox tanışlığı olan yazıçının adi gündəlikdə rast gələn sözlərdən əlavə, digər fransız sözlərini tanımaq bacarığı da böyük olar.

Linqvistik təsir işğaldan dərhal sonra başlamamışdır. Fransız sözlərinin ən güclü axını 1251-1400-cü illəri əhatə edir və deyə bilərik ki, ingilis dilinə daxil olan fransız mənşəli sözlərin yarısı bu dövrə təsadüf edir.

Robert Glosist İngiltərədə iki dil arasında əlaqədən danışarkən aşağıdakı fikirləri irəli sürmüşdür: *“İngiltərə Normandiyanın əsarəti altına düşür. O vaxt Normanlar yalnız öz dillərində danışa bilirdilər və belə ki, onlar fransız dilində öz ölkələrində olduğu kimi danışır, uşaqlarına eyni vərdisləri öyrədirdilər. Beləliklə, vəzifədə olan adamlar öz dillərində, yəni fransız dilində danışmağın tərəfdarı idilər. Əgər kimsə bu dildə danışa bilmirdisə, digərləri onun haqqında aşağı fikirlər düşünürdü. Buna baxmayaraq, aşağı sınıfdan olanlar hələ də öz dillərində, yəni ingilis dilində danışmağı üstün tuturlar. Mən düşünürəm ki, dünyada İngiltərə kimi öz dilini qoruyan ikinci bir ölkə yoxdur. Amma yenə də, hamıya məlumdur ki, iki dil bilmək çox gözəldir. Adam nə qədər çox bilirsə, bir o qədər onun üçün yaxşıdır”*. Burada bir sual yaranır: Adi adamlar bu qədər fransız sözlərinin öhtəsindən necə gəlirdilər? Və nə dərəcədə bu sözlərə uyğunlaşdırlar?

Bir neçə hallarda assimilyasiya prosesində fransız mənşəli söz köhnə yerli mənşəli sözə uyğunlaşdırılaraq asanlaşdırılır. Bəzən bu hadisə fransızların əvvəlki dövrlərdə German dialektindən aldıkları müvafiq sözlərin ingilis dilinə daxili nəticəsində təbii olaraq baş verirdi. Buna görə də heç kim müasir dövrdə işlənən “rich-zəngin” sözünün Qədim ingilis dili dövründə “rice” kimi işlənmiş, güclü, varlı mənalı söz və fransız sözü “riche” arasında böyük fərqlər olduğunu dəqiq deyə bilməz. Fransız və Orta ingilis dili dövründə işlənən “richesse” ismi Erkən orta əsr ingilis “richedom” sözünü sıxışdırıb aradan çıxartmışdır. Qədim yerli mənşəli söz “choose” “choice” ismi tərəfindən əvəz edilir. “Choice” sözü fransız mənşəli “choix” sözündən alınmışdır. Qədim ingilis sözü “hergian” Qədim Fransız sözləri “herier” və “harier” sözləri ilə birləşərək Müasir ingilis dilində “harry” kimi işlənir. Qədim ingilis “hege” və fransız mənşəli “hale” sözü birləşərək “hay” kimi çəpər, hasar mənasında işlənir. Müxtəlif mənşəli “mam” sözünü bir-birindən fərqləndirmək çox çətinidir; belə ki, biri Qədim ingilis dilində məgen-güc, qüvvə kimi, digəri isə fransız dilində “maine” kimi işlənmişdir. Fransız mənşəli “maine” Latın dilindən alınmış

“magnus” sözü ilə üst-üstə düşür. Fikir versək, həm fransız, həm də qədim ingilis sözlərinin əsas hissələri nəticə etibarlı ilə eynidir. Müasir ingilis dilində isim və feil kimi işlənən “gain” sözü XV əsrdə fransız sözündən alınmışdır (gain, gaain; gagner, gaaignier - German dialektindən alınma). Buna baxmayaraq, “gain” sözü erkən dövrdə işlənən “gain” ismi ilə uyğun gəlmiş hansının ki mənası kömək, fayda demək idi. Bu söz, həmçinin *gein, geyn, gayne* kimi yazılmış, qədim forması isə “gazhenn” olmuşdur. Gain (gayne, gezznenn) feili kömək etmək, xeyri olmaq kimi mənalar vermişdir. Fransız mənşəli isle (indi ilə) sözü ingilis dilinə daxil olarkən, ingilislərə qədim sözləri “iegland, iland” sözlərini xatırladır və nəticə etibarlı ilə fransız dilindən alınma sözün təsiri altında yerli mənşəli söz “island” kimi yazılmağa başlanır. Hal-hazırda “nephew” kimi yazılan fransız mənşəli söz “neveu” qədim ingilis sözü “nefa” ilə üst-üstə düşür. Fransız dilindən keçmiş “meneye-qoşun, müşahidəçi” mənalı söz ingilis dilində “many” (Q.İ. menigeo) sözünü xatırladır, həmçinin “lake-göl” sözü qədim dövrdə “lacu” kimi işlənmiş, mənası isə çay, axın demək idi. Nümunələrə əsasən, bu sözlər arasında oxşarlıq olduğunu görə bilərik.

Üslubuna görə fərqlənən fransız və ingilis sözləri. Fransız dili ingilis dilinin lüğətində müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olur:

1. İlk növbədə, lüğətə külli miqdarda yeni sözlər daxil olur, yeni əşya və anlayışların adları lüğəti qat-qat artır.

2. Çoxlu ingilis mənşəli sözlər fransız ekvivalentləri ilə əvəz edilir:

Qədim ingilis sözləri	Fransız mənşəli sözlər
swipe	very
ea	river
friþe - dünya	peace - sülh
eape	easy
here-ordu	army-ordu
earm-kasıb	poor-kasıb
fon-tutmaq	catch-tutmaq

3. Amma bu hadisə həmişə eyni olmurdu. İngilis mənşəli sözlə sinonim olan alınma söz həmişə sözdəyişməyə aparmırdı. Belə ki, alınma və yerli mənşəli sözlərin yanaşı işlənməsi çox zaman onların fərqliliyi ilə nəticələnirdi. Hər iki söz lüğət tərkibində qalırdı, çünki onlar üslubuna, şivəsinə və mənə çalarlarına görə fərqlənirdilər. Belə ki, neytral üslub kimi ingilis sözləri danışıqda istifadə edilir, eyni mənəli fransız sözləri isə “rəsmi” və ya “kitab” üslubu üçün istifadə edilirdi. Lüğətə təsirin bu üsulu dilə daxil olan yeni innovativ sözlərdən fərqli olaraq demək olar ki, daha çox ingilis lüğətini zənginləşdirdi. Fransız sözlərinin, daha sonra isə latın alınmalarının ingilis dilinə axını Müasir ingilis dövründə sinonimlərin zənginliyinin başlıca tarixi səbəblərindən biridir. Yerli və alınma sözlər arasında fərq adətən onların üslubi əlavə mənə çalarındadır. Fransız alınma sözləri, xüsusilə Son Orta İngilis dövründə alınan sözlər daha çox ədəbi-bədii xüsusiyyətini qoruyub saxlayır. Aşağıdakı cədvəldə eyni mənəli, lakin üslubi fərqlərə malik fransız və ingilis mənşəli sözlər təsvir edilmişdir:

İngilis mənşəli	Fransız alınma sözü	Mənəsi
to begin	to commence	başlamaq
to come	to arrive	gəlmək
to do	to act	etmək
to wish	to desire	arzulamaq
to hide	to conceal	gizlətmək
to hinder	to prevent	mane olmaq
to look for	to search	axtarmaq
smell	odour	qoxu
speech	discourse	nitq
harm	injury	zərər
help	aid	kömək

Yerli mənşəli söz “beginnen” danışıq dilində daha çox istifadə edilməyə başlanır, eyni zamanda fransız sözü “commencen” rəsmi termin kimi, əsasən, sənədlərdə

istifadə edilir. Bir çox hallarda yerli mənşəli söz konkret mənaya malik, fransız mənşəli sinonimi isə mücərrəd mənə daşıyırdı. Məsələn, ingilis mənşəli “deep” və fransız sinonimi “profound” sözlərinin mənası “dərin” kimi tərcümə olunur. “Deep” həm konkret mənalı sözlərlə: *deep well, deep river*, həm də mücərrəd mənalı sözlərlə işləne bilir: *deep knowledge, deep sorrow*. “Profound” isə yalnız mücərrəd mənalı sözlərlə işləne bilir: *profound knowledge. Work-labour, life-existence* sözləri də bu qəbildəndir.

Hər iki dilə məxsus üslubi fərqlər inkişaf edirdi və nəticədə hər iki eynimənalı söz öz istifadəsinə davam edirdi. Aşağıdakı mətn məşhur klassik yazıçısı Şekspirin “As you like it” komediyasından gətirilmiş misalda bunu görə bilərik. Komediyaçıdan çıxarılmış aşağıdakı hissədə zarafatçı Taçston kəndli Uilyamı lağa qoyur: *“Therefore, you clown, abandon, - which is in the vulgar leave, - the society, - which in the boorish is company, - of this female, - which in the common is, woman; which together is, abandon the society of this female, or, clown, thou perishest; or, to thy better understanding, diest”*.

“Society-company” sözlərindən başqa, bütün hallarda, yuxarıda adı çəkilən “boorish” kobud dilində müəyyən sözün tərcüməsi fransız sözünün yerli mənşəli sinonimi ilə əvəz edilmişdir.

Digər hallarda isə fransız alınma sözləri, hətta gündəlik olaraq işlədilən yerli mənşəli sözləri sıxışdırıb aradan çıxarırdı. Buna misal olaraq, fransız mənşəli söz “rivière” yerli mənşəli “ëa”-river sözünü əvəz edir, fransız sözü “montagne” yerli mənşəli “beor3”- mountain sözünü, fransız sözü “paix” yerli mənşəli frip-peace sözünü sıxışdırıb aradan çıxartdı. Bəzi xüsusi hallarda digər mənşəli sözün dilə daxil olmasına yardım edən şərtlər vardır. Məsələn, qədim ingilis sözü “ea-river” orta əsrlərdə “ë” sözünə çevrildi və fonetik olaraq zəif söz hesab olunurdu. Bu da fransız mənşəli “rivière” sözünün dilə daxil olmasına səbəb olur. Deyə bilərik ki, məhz həmin sözün fonetik cəhətdən zəif söz hesab olunması onun yoxa çıxmasını sürətləndirir.

Nadir hallarda ingilis sözünün nəzakətli nitqdə, fransız alınmasının isə gündəlik danışmada istifadə olunduğunu müşahidə edə bilərik. Məsələn, fransız alınması “valley” və ingilis mənşəli “dale” sözlərini müqayisə etdikdə, onların eyni mənaya

malik olduqlarını görə bilərik. Belə ki, hər iki sözün mənası vadi, dərə deməkdir, amma ingilis mənşəli “dale” sözü, demək olar ki, yalnız bədii üslubla məhdudlaşır.

Bəzən isə fransız mənşəli söz ingilis dilinə daxil olaraq onun başqa məna çaları əldə etməsinə səbəb olur. Məsələn, qədim ingilis sözü “hærfest” fransız mənşəli “autumn” sözü tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarıldı. Amma buna baxmayaraq, “harvest” sözü ingilis dilində məhsul yığımı mənasında bu günədək istifadə edilməkdədir. Həm də “autumn” və “harvest” sözləri arasında semantik məna bağlılığı kifayət qədər aydındır.

Eyni hadisə qədim ingilis “zebed” sözü və fransız mənşəli “preire” sözləri ilə də baş verir. Qədim ingilis sözü “zebed” “preire” sözü tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarılır. Buna baxmayaraq, yerli mənşəli söz “beads-təsbeh” mənasında lüğətdəki istifadəsinə davam edir. İlk mənası “dua” olan bu söz sonradan oxunulan duaların sayı təsbeh vasitəsilə hesablanırdı. Məsələn, “five beads could mean the same as five prayers”, yəni təsbehin beş muncuğu beş dua demək idi.

İngilis dilinə Paris dialektindən daxil olan sözlər zamanı elə hallar olurdu ki, alınan sözlər artıq Anqlo-Norman variantında bu dilə çoxdan daxil olmuş sayılırdı. Bu halda ingilis dili eyni mənalı sözün iki variantı ilə qarşılaşırdı. Buna baxmayaraq, sonda Anqlo-Norman variantı Paris dialekti tərəfindən əvəz edilir. Məsələn, Çoserin yaradıcılığında Anqlo-Norman “viage-səyahət” sözü tez-tez işlənir, lakin sonralar bu söz Paris dialektindən olan “voyage” sözü ilə əvəz edilir. Bəzi hallarda isə eyni mənalı sözlərin dubletləri müasir dövrə qədər qorunub saxlanılırdı. Məsələn, fransız mənşəli “catch” və “chase” sözlərinin hər ikisi normanların “capitare” sözündən alınmışdır. Bu halda isə ingilis dilində mənalardan ayrılma prosesi beş verir. Belə ki, “catch-tutmaq, chase-ova çıxmaq” mənalarını əldə edir.

Qoşalaşmış sinonimlərin yaranması. Hər bir dilin inkişafı prosesində çox yaxın və ya eyni anlayışlar ifadə edən sözlər meydana çıxır. İlk baxışdan onlar yaxın mənalı olsalar da, bu sözlərə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən baxılır. Bildiyimiz kimi, bu cür sözlər sinonim adlanır. Qədim dövr ingilis dilində çoxlu sinonimlərə rast gəlmək mümkün idi. Mümkün qədər öz fikrini dəqiq ifadə etmək üçün danışanlar bir sinonimin istifadəsindən narazı qaldıqlarına görə ikinci sinonimi də əlavə edirlər.

Onların fikrincə, ikinci sinonim birinci sözü dəqiqləşdirməli idi. Sözün hər iki sinonimlərinin istifadəsi qoşalaşmış sinonim adlanan sabit sinonim birləşmələrinin yaranmasına gətirib çıxarır. Qədim dövr ingilis dilində yerli mənşəli sinonimlərdən təşkil olunan qoşalaşmış sinonimlər, əsasən, bədii üslubda istifadə edilirdi: *mæz ond mazoðezn – qohum və qəbilə; ...ond hine halette ond zrette... - onu salamladı və salamladı.*

Orta dövr ingilis dilində qoşalaşmış sinonimlər geniş istifadə olunur. Məsələn, III Henrinin müraciətnaməsində aşağıdakı sinonimlərlə rastlaşa bilərik: *...þaet we willen and unnen... - biz istəyir və arzulayırıq.*

Lakin bu dövrdə qoşalaşmış sinonimlərin istifadəsində yeni xüsusiyyətlər müşahidə edilir. İngilis dilinə skandinav və fransız alınma sözlərinin nüfuz etməsi nəticəsində qoşalaşmış sinonimlərin tərkibinə skandinav və fransız mənşəli sözlər də daxil olur. Bu, dilə daxil olan yeni, bəlkə də mənası hələ də tam aydın olmayan sözləri aydınlaşdırırdı. Bu cür qoşalaşmış sinonimlər artıq XIII əsrdə formalaşırlar, amma XIV-XV əsrlərdə daha geniş yazılırlar. Orta dövr ingilis dilində qoşalaşmış sinonimlərə aşağıdakıları nümunə kimi göstərə bilərik:

..þere beep also so many dyvers longages and longes... - orada, həmçinin çoxlu müxtəlif dil və dialektlər mövcuddur.

...and waneth and dycreaseth another season... - başqa fəsildə əskilir və azalır.

Hər iki nümunədə qoşalaşmış sinonimlərin biri fransız mənşəli: *longages-dillər, dycreaseth-azalmaq*, digəri isə ingilis mənşəli sözdür: *tonges-dillər, waneth-azalmaq*. Aşağıdakı nümunədə isə qoşalaşmış sinonimlərin hər ikisi fransız mənşəlidir: *...by comyxtion and mellynge... - qarışdırılma və yoğrulma yolu ilə.*

Orta dövr ingilis dilinin sonunda qoşalaşmış sinonimlər üslubi vasitəyə çevrilir və bu dövrdə onların istifadəsi azalır.

Söz yaradıcılığı. Morfologiya sahəsində fransızların ingilis dilinə təsiri söz yaradıcılığı ilə məhdudlaşır. İngilis dilinə fransız sözlərinin daxil olması həm də dildə yeni fransız mənşəli söz düzəldici şəkilçilərin yaranmasına gətirdi. Belə ki, fransız dilindən ingilis dilinə çoxsaylı söz düzəltmə vasitələri - suffiks və prefikslər daxil olmuşdur. İngilis dilinə çoxlu fransız söz və söz törəmələri daxil olduğuna görə

morfolojiya sahəsində bu dəyişiklik mümkün oldu. Alınma sözlərdə tez-tez rast gəlinən fransız mənşəli şəkilçilər söz kökündən ayrılır, həm fransız, həm də ingilis mənşəli sözlərə əlavə olunaraq lüğəti daha da zənginləşdirirdi. Alınma şəkilçilər, hətta çox vaxt məhsuldar şəkilçilərə də çevrilirlər.

Fransız mənşəli suffikslər. Fransız dilindən ingilis dilinə daxil olan aşağıdakı suffiksləri qeyd edə bilərik:

-able - sifət düzəldən şəkilçidir. Bu şəkilçi fransız mənşəli *remarkable* (diqqətəlayiq), *passable* (mümkün olan), *amiable* (yumşaqürəkli) sözlərindən ayrılaraq *readable* (tələbkar), *eatable* (yeməli), *understandable* (aydın) və s. sözlərin düzəltməsində iştirak edib.

-esse (-ess) - ingilis dilinə *dutchesse* (hersoginya), *empresse* (imperatriça), *princesse* (prinses, şahzadə xanım) kimi sözlərin tərkibinə daxil olan qadın cinsi isim düzəldən şəkilçisi –esse (-ess) qadın cinsi bildirən qədim ingilis suffiksi -in-i aradan çıxarır. Əvəllər istifadə olunan “zydin (ilahə)” “godesse” sözü ilə əvəz olunur.

-ance/-ence - bu suffikslər vasitəsilə çoxlu sözlər yaranmışdır. Belə ki, fransız mənşəli *ignorance*, *arrogance*, *entrance*, *repentance* kimi alınma sözlərə əsasən yeni sözlər: *hindrance* (maneə) və s. sözlər formalaşmışdır.

-ment - yuxarıdakı şəkilçiyə bənzər bu şəkilçi ingilis dilinə *government*, *treatment*, *agreement* kimi sözlər vasitəsilə daxil olmuş və ingilis mənşəli sözlərinə əlavə olunaraq *fulfilment* (icra etmə), *bereavement* (məhrum olma), *amazement* (təəccüb) kimi yeni sözlər yaranmışdır.

-et - çoxlu fransız sözlərində kiçiltmə mənalı -et şəkilçisi müşahidə olunur: *coronet*, *cabinet*. Bu sözlərə uyğun olaraq ingilis dilində *streamlet* (kiçik çay), *ringlet* (üzük), *leaflet* (vərəqə) kimi sözlər yaranmışdır.

-age - *courage*, *carriage*, *marriage* kimi fransız mənşəli sözlər vasitəsilə ingilis dilinə daxil olan -age şəkilçisi *luggage* (baqaj, yük), *leakage* (itki, sızma) kimi yeni sözlər yaratmışdır.

-ard - fransız şəkilçisi ingilis dilinə “coward” sözünün tərkibində daxil olmuşdur. Sonralar bu şəkilçi ingilis mənşəli sözlərə artırılaraq *wizard* (cadugər), *drunkard* (əyyaş), *dullard* (kütbeyin), *niggard* (xəsis) kimi sözlər əmələ gətirmişdir.

-al - fransız mənşəli suffiks vasitəsilə feillərdən mücərrəd isimlər yaradılmışdır. Bu şəkilçi ingilis dilinə *funeral*, *refusal*, *proposal* kimi sözlərin tərkibində daxil olmuşdur. Bu şəkilçi vasitəsilə ingilis dilində *burial* (*dəfn mərasimi*) və s. yeni sözlər formalaşmışdır.

Fransız mənşəli prefikslər. Çoxsaylı suffikslərdən əlavə, ingilis dilinə fransız mənşəli prefikslər də daxil olmuşdur. Fransız dilindən alınan bəzi prefikslər ingilis dilində məhsuldar şəkilçiyə çevrilərək bu günədək söz yaradıcılığında istifadə edilir:

dis-/des- mənfi mənəli bu prefiks ingilis dilinə *disappoint*, *disdain* sözləri vasitəsilə daxil olaraq ingilis mənşəli sözlərdən yeni düzəltmə sözlərin yaranmasında iştirak edir: *disown* (*rədd etmək*), *disburden* (*yük boşaltmaq*).

en- *encage*, *encircle* kimi fransız mənşəli sözlərin tərkibində olan *en-* prefiksi, *endear*, *embed*, *entrust* kimi feillərin yaranmasında xüsusi rol oynamışdır.

re- fransız dilindən alınmış və hal-hazırda məhsuldar olan feil düzəldən şəkilçi *re-* ingilis dilinə bu dövrdə daxil olur: *return* (qaytarmaq), *refresh* (təzələmək) kimi fransız mənşəli sözlərdən ayrılaraq *re-read* (*yenidən oxumaq*), *re-make* (*yenidən düzəltmək*) kimi yerli mənşəli sözlərə artırılmışdır [11, s.10].

Aşağıdakı cədvəldə Orta dövr ingilis dilinə daxil olan fransız mənşəli şəkilçilər və onların alınma və ya yerli mənşəli sözlərə artırılaraq düzəltdiyi sözlər təsvir edilmişdir:

	Şəkilçi	Mənşəyi	Orta əsr ingilis dili	
			<i>Yerli mənşəli sözlərdən əmələ gələn düzəltmə sözlər</i>	<i>Alınma sözlərdən əmələ gələn düzəltmə sözlər</i>
İsim	-ee	Fr.	–	grantee
	-ry	Fr.	fishery, bakery, husbandry	–
	-ance/-ence	Fr.	furtherance, hindrance	avoidance
	-ess	Fr.	goddess, huntress neighbourness, shepherdess	authoress, butcheress captainess, saintess
	-age	Fr.	lighterage, stowage groundage, shortage	leakage, peerage butlerage

	-(i)ty	Fr.	–	movability
	-(a)tion	Fr.	–	–
	-ment	Fr.	–	eggment, attainment
Sifət	-able/ible	Fr.	eatable, understandable lovable, markable	movable, cuttable admittable, seasonable
	-ous	Fr.	–	beauteous
Feil	-ise	Fr.	–	–

Orta dövr ingilis dilinin sonundan etibarən fransız dilindən alınmış şəkilçilərdən geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Alınma şəkilçilərin söz yaradıcılığında iştirak etməsi üçün eyni şəkilçi ilə çoxlu alınma sözlər dilə daxil olub müəyyən müddət ərzində həmin dilin morfoloji quruluşuna uyğunlaşmalıdır. Eyni kökə malik olub müxtəlif şəkilçilərlə işlənən müəyyən sadə sözün və ya söz birləşməsinin dilə daxil olması bu prosesi daha da asanlaşdırır. Aşağıdakı cədvəldə kökü müxtəlif olub şəkilçisi eyni olan fransız alınma sözləri, eyni kökə malik olub müxtəlif şəkilçilərlə işlənən alınmalar və alınma şəkilçilərdən istifadə olunaraq yerli mənşəli sözlərdən yeni düzəltmə sözlərin formalaşması göstərilmişdir.

Eyni şəkilçi ilə alınma sözlər	Eyni kökə malik müxtəlif şəkilçilərlə işlənən sözlər	Alınma şəkilçi vasitəsilə yaradılan yeni sözlər
agreeable	agreeable, agreement	–
notable	notable, denotement	–
charitable, innumerable reasonable, variable	–	drinkable, eatable lovable, understandable

Alınma şəkilçilərin bəzisi orta dövr ingilis dilində söz yaradıcılığında istifadə olunsa da, onların çoxu erkən yeni ingilis dövründə məhsuldar xarakter alır. Məsələn, artıq orta dövr ingilis dilində fransız şəkilçisi -ess ilə düzələn düzəltmə sözlərə rast gəlmək mümkündür:

Orta dövr	Yeni dövr
hunteresse	huntress
neigboresse	neighbouress

Demək olar ki, bütün alınma şəkilçilər alınma və ya yerli mənşəli sözlərə artırılaraq yeni sözlərin yaranmasında istifadə edilmişdir. Amma bəzi şəkilçilər alınma sözlərə əlavə edilərək düzəltmə sözlərin yaradılmasında deyil, məhz yerli mənşəli sözlərdən düzəltmə sözlərin formalaşmasında istifadə edildiyini qeyd etmək yerinə düşərdi.

Qeyd edilməlidir ki, alınma prefiks və suffikslərin ilk dövrlərdə elmi və texniki terminologiyanın yaranmasında istifadəsi ilə məhdudlaşdırılmışdır, məsələn, -ist, -ism, -ate və başqaları.

Ön şəkilçilər kimi, bəzi alınma suffikslər yerli mənşəli və ya digər mənşəli şəkilçilərlə sinonimlik təşkil edirdi və bu da onların istifadəsində fərqləndirici əlamətlərin olmasını zəruri etdi. Məsələn, yerli mənşəli -ness və fransız mənşəli -(i)ty suffiksləri mahiyyətcə eyni mənaya malik idilər, amma istifadəsinə görə fərqlənirdilər. İlk dövrlərdə alınma suffikslər elmi və texniki terminologiyalara tətbiqi ilə məhdudlaşdırılmışdır, amma yerli mənşəli şəkilçilərin tətbiqi üstünlük təşkil edirdi. -ness yerli mənşəli şəkilçisindən fərqli olaraq, -(i)ty şəkilçisi yalnız fransız və latın mənşəli sifətlərə birləşə bilərdi. Məsələn, slowness (slowness), seriousness (seriousness). Buna baxmayaraq, -ness şəkilçisinin sifətlərə artırılması daha məhdud idi, çünki fransız mənşəli -(i)ty şəkilçisindən fərqli olaraq, -ness şəkilçisi -al, -an, -ar və başqa şəkilçilər ilə bitən sifətlərə artırıla bilmirdi. Belə ki, bu şəkilçilərlə bitən sözlərdən mücərrəd isimlərin yaradılması -(i)ty şəkilçisi vasitəsilə mümkün idi, məsələn, sensuality.

Qədim dövrdə işlənən -er şəkilçisi Orta dövrdə də öz əvvəlki mənasını saxlayır. Bu şəkilçinin ingilis dilində möhkəmlənməsinə səbəb isə Norman dilindən alınan eyni şəkilçili isimlərin ingilis dilinə daxil olması idi. Əvvəlki kimi bu şəkilçili isimlər peşə adlarını bildirir. Məsələn,

Carpenter – dülgər < fr.-norm. capentier - kəret ustası

Bocher - qəssab < fr-norm. *bocher* - qəssab (müasir *butcher*).

Sifət. Son orta dövr ingilis dilində bəzən sifət təsvir etdiyi sözdən-isimdən sonra işlənirdi. Bu, fransız dilinin sintaksisinin ingilis dilinə təsiri ilə izah olunur. Belə ki, fransız dilində sifət isimdən sonra gəlir. Cefri Çoserin “Kenterberi Hekayələri”ndə bu cür nümunələrə tez-tez rast gəlmək mümkündür, məsələn, *brother dere; cares colde; woundes newe*. Bu təcrübə qalıqlarının izlərini bəzi müasir ifadələrdə də görmək mümkündür. Məsələn, müasir dövrdə işlənən “court martial” və “time immemorial” bunun üçün əla nümunə sayıla bilər [21, s.95].

Mürəkkəb sözlərin yaranması. Orta dövr ingilis dilində çoxlu mürəkkəb sözlər yaranmışdır. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi mürəkkəb sözlərin yaranmasında əsas üsul iki söz əsasının toplanması üsulu idi, həm də bu sözlərin yaranmasında fransız mənşəli sözlər üstünlük təşkil edir. Aşağıda müxtəlif nitq hissələri vasitəsilə yeni mürəkkəb sözlərin yaranması göstərilmişdir.

Bu dövrdə yeni mürəkkəb isimlər, əsasən, yerli və fransız mənşəli sözlərdən təşkil olunur:

Penknife - *cib bıçağı*. XV əsrdə formalaşmış mürəkkəb sözdür. Bu söz fransız mənşəli *pen* (*penna* qədim fransız)-lələk + *knife* (ingilis mənşəli)-bıçaq sözləri vasitəsilə yaranmışdır. Qaz lələklərinin çərtilməsi üçün XIX əsrin ortalarından istifadə olunan xüsusi bıçaq növüdür. Yazıda qaz lələyi polad qələm ilə əvəz olunduqda, bu bıçaqdan yalnız qələmlərin yonulmasında istifadə olunur və beləliklə sözün ilkin mənası aradan çıxır.

Salt-cellar - *duzqabı*. Bu söz ingilis mənşəli *salt*-duz + fransız mənşəli *sale*-duzqabı sözlərinin birlikdə istifadəsindən əmələ gəlmişdir. Bu, ingilis dilində hələ də qalan tautoloji birləşmə hesab olunur: “duz üçün duzqabı”. Belə ki, fransız mənşəli “*selar*” sözü eyni səslənən və bu sözlə ahəngdar olan fransız mənşəli *cellar*-zirzəmi sözü ilə səhvən assosiasiya olunmuşdur. Buna görə də bu mürəkkəb söz duz saxlanan yeni-yeni “duzqabı” mənasını əldə edir.

Table-cloth - *süfrə* mürəkkəb sözü XV əsrdə yaranmışdır. Bu söz fransız mənşəli *table*-masa + ingilis mənşəli *cloth*-geyim, parça sözündən əmələ gəlmişdir. Bu mürəkkəb söz öz qədim sinonimi olan *board-cloth* sözünü sıxışdırıb aradan çıxarır.

Grandfather - *baba* sözü eynilə fransız dilində olan “grand-père” sözünə uyğun olaraq yaradılmışdır: fransız mənşəli grand-böyük + ingilis mənşəli father-ata.

Grandmother - *nənə* sözü “grandfather” sözü kimi fransız dilində olan grand-mère-nənə sözünə uyğun təşkil olunmuşdur.

Bu dövrdə isimlərdən əlavə tərkibində fransız mənşəli sözlər olan mürəkkəb zərflər də formalaşmışdır:

Meanwhile - “bu arada” sözü sifət və isim əsasında yaranmış və fransız mənşəli mene-orta + while-vaxt, müddət sözlərinin köməyi ilə yaranmışdır.

Because - çünki: yerli mənşəli be, by sözünü + fransız mənşəli isim cause-səbəb. İlk vaxtlarda tabelik bağlayıcılarla işlənməsinə baxmayaraq (because that, because why), sonralar özü bağlayıcı kimi işlənməyə başlanır [29, s.130].

İngilis dilinin sintaktik quruluşu. Orta dövr ingilis dilinin sintaktik strukturu bu günə qədər zəif tədqiq edilmişdir. Buna görə orta əsr ingilis sintaksisi sahəsinə aid tam dəqiq məlumat verib o dövrün sintaktik quruluşunu təsvir etmək qeyri-mümkündür. Bu yalnız sintaktik quruluşun inkişaf probleminə həsr olunan xüsusi araşdırmalar nəticəsində mümkün ola bilər. Hal-hazırda biz yalnız elmdə müəyyənləşdirilmiş olan sahələrin inkişaf quruluşunu təqdim etməklə məhdudlaşırıq.

Fransız dilinin Norman işğalları nəticəsində ingilis dilinin sintaktik quruluşuna təsiri haqqında çoxsaylı fikirlər söylənilmişdir. Bu fikirlər dəfələrlə müqayisə edilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar fransız dilinin orta dövr ingilis sintaktik quruluşunun inkişafına təsirini şişirtməyə meyilli idilər. Lakin fransız dilinin İngiltərədə mövcudluğunun real şərtlərini nəzərə almırdılar. Sintaksis sahəsində belə bir dərin təsir ingilis xalqının əsas hissəsi fransız dilini asanlıqla mənimsədikləri zaman mümkün ola bilərdi. Mövcud məlumatlar bu cür fikirlərin qəbul olunmasına əsas vermir. Buna görə sintaksis sahəsində fransızların təsirinin olub-olmamasına ehtiyatla yanaşılmalıdır [32, s.53].

Orta dövr ingilis dilinin qrammatikasında olduqca çoxlu dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklərin səbəblərindən biri fransızların ingilis dilinə təsiri hesab olunur. Fransız və ingilis dillərinin müxtəlif dil qrupuna daxil olduqlarına baxmayaraq, morfolojiyada isim və sifətlərin sadələşməsi ingilis dilinin qədim fransız dili ilə

əlaqəsinin nəticəsi kimi qəbul edilir. Bu nöqteyi-nəzərə əsasən, Britaniyanı idarə edən Norman hakimlərinin fransız dili ingilis dilinin qrammatikasının dəyişikliyinə Skandinavlardan daha çox rol oynaya bilərdi.

Xarici dillə hər hansı bir əlaqə dildə flektiv sistemin süqutuna aparır. Qədim Fransız dili ilə ingilis dilinin əlaqəsi analitik dil sistemində aparılır, çünki o vaxt fransız dili, ingilis-dilindən fərqli olaraq, daha çox analitik qrammatik struktura malik idi. Buna baxmayaraq, bu nəzəriyyə təsdiq edilməmişdir. Belə ki, güclü fransız təsiri-ndən öncə ingilis dili artıq flektivliyini itirərək analitik xüsusiyyətlər əldə etmişdir.

Buna baxmayaraq, şübhəsiz, xarici dil təsiri faktoru dəyişikliklərə təkan vermişdir. Erkən Orta ingilis dili dövründə olan linqvistik vəziyyət qrammatik dəyişiklikləri sürətləndirir. Feodal dövrünün artan dialektlərarası ziddiyyəti, fransız dilinin təsiri və yazı ənənəsində fasilə daha çox dəyişikliyə, qrammatik qeyri-sabitliliyə səbəb olur.

2.2. Fransız dilinin ingilis ədəbi dilinə təsiri və paralelizmlər

Norman işğalından sonra uzun müddət ərzində İngiltərədə iki yazı dili mövcud idi: *fransız və latın dilləri*. İngilis dili yalnız aşağı təbəqəli savadsız adamlar tərəfindən danışıldığına görə, bu dilə məhəl qoyulmayıb yazı üçün uyğun olmadığı hesab edilirdi. Bəzi dialektlərdə isə yerli dildə yazıya demək olar ki, 200 il üstünlük verilmədi.

Norman işğallarının ingilis dilinin ədəbiyyatında da təsiri güclü oldu. XII əsr ərzində və XIII əsrin əvvəllərində ingilis ədəbiyyatında zəifləmə baş verir. Məhz bu dövrdə fransız ədəbiyyatı öz çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı.

Orta dövr ingilis ədəbiyyatı olduqca zəngin və fərqli idi. Biz bu dövrdə müxtəlif növ və janrda yazılmış nəsr əsərləri və şeirlərlə rastlaşa bilərik.

Piterboro xronikası. Erkən orta əsrlərə aid ilk ingilis nəsr nümunəsi 1122-1150-ci illərdə Anqlo-Sakson salnaməsinə daxil edilən qeydlər hesab olunur. Bu salnamə "Piterboro xronikası" kimi də tanınır.

Poema Morale. XII əsrin sonlarında ingilis dilində yaradılan ədəbi işlər, əsasən, dini xarakter daşıyır. Bu əsərlərin çoxu Bibliya, dua və Zəbur surəsisindən gətirilmiş nəsr və nəzmlə yazılan moizələr, xütbələr hesab olunur. Dini yaradıcılığın ən erkən nümunəsi sayılan “*Poema Morale*” XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərinə aiddir.

“*Zahidin qaydaları*”. Dini məzmunlu digər əsərlər arasında XIII əsrin əvvəllərində, təxminən, 1225-ci ildə nəzm şəklində yazılan “*Ənkrin Rayl*” traktatını xatırlada bilərik. Bu əsər cənub-şərq dialektində tərtib edilmişdir. A.Sterstenə əsasən, “*Zahidin qaydaları*” nəzm əsərinin 200 səhifəsində 580 fransız alınma sözdündən istifadə edilmişdir. O, həmçinin yazır ki, bəzi fransız sözlərindən daha çox istifadə edilmiş və qeyd edir ki, erkən dövrdə fransız sözlərinin ingilis frazeologiyasına təsiri son dərəcədə çoxdur. Bu əsərin tərcümə deyil, orijinal olduğunu hesab etsək, bu zaman fransız dilinin ingilis sintaktik ifadələrinin quruluşuna təsiri daha açıq görsənir. Yəni bu, kalka yolu ilə tərcümə olunmuş əsər deyil, orta dövr ingilis dilində istifadə edilən fransız sözlərinin daxil olduğu bir tərcümə əsəridir. Nida haqqında olan bütün məlumatları, demək olar ki, bu əsərdə tapmaq mümkündür. Məhz bu əsər vasitəsilə ingilislər *adieu, alas, certes, sure* kimi nida sözlərini fransızlardan mənimsəyirlər. Bundan əlavə, ola bilsin ki, hal-hazırda “*very*” kimi tanıdığımız “*verray*” sözü ingilis dilinə əvvəllər nida kimi təqdim edilmişdir.

Dini məzmunlu əsərlərlə yanaşı fransızların cəngavərliyə aid romanslarının təsiri altında dünyəvi ədəbiyyat ortaya çıxır. Romanlar cəngavərlərin həyat və macərələrini təsvir edən şeir və ya nəsr şəklində yazılmış uzun ədəbi əsərlər idi. Britaniya haqqında yazılmış romanlar fransız yazıçılarının əsərlərinə əsasən yazıldığına baxmayaraq, ingilis şairləri tərəfindən tərtib edilən ən məşhur və orijinal əsərlər hesab olunur.

“*Brut*” *poeması*. Bu növdə olan ilk poema XIII əsrin əvvəllərində Layamon adlı rahib tərəfindən yaradılmış “*Brut*” poemasıdır. Poemanın digər adı “*Britaniya Xronikası*”dır. Bu əsər qismən tərcümə hesab olunur, çünki Layamon Veysin “*Anqlo-Norman*” poemasını nağil etmiş və əlbəttə, başqa mənbələrdən də istifadə edərək bu əsəri yaratmışdır. Poemada Britaniyanın Troy Eneyenin nəticəsi Brutus tərəfindən əsasının qoyulması, əsasən də, orta əsr Britaniya tarixi təsvir edilmişdir. Poemanın

üçüncü hissəsi Brutun nəslindən olan ən məşhur əfsanəvi Britaniya kralı Artur və dəyirmi masanın ətrafında oturan cəngavərlərinə həsr edilmişdir. Qeyd edim ki, kral Artur o dövrdə ingilis dilində yazılan cəngavərlik romanlarının ən sevilən mövzusunə çevrilmişdi. “Aqlo-Saks Xronikası”ndan sonra bu, ingilis dilində yazılmış tarixşünaslıq əsəridir. Poema orta dövr ingilis ədəbiyyatında tez-tez işlənən alliterasiya üslubunda yazılmışdır və 56000-dən çox qısa misralardan ibarətdir. Həm də bu poemada əvvəlki dövrlərə nisbətən qafiələr üstünlük təşkil edir, hansı ki fransızların təsiri hesab edilir. Layamon xronikasında Anqlo-Norman sözlərindən də istifadə etmişdir. Alim Rocer Lumisə əsasən, Layamon poemasının 16000 sətirində 150 alınma Norman sözündən istifadə etmişdir. Norman işğallarından, təxminən, bir əsr yarım sonra yazıldığına baxmayaraq, əsərdə fransız sözü demək olar ki azdır. Çünki “Brut” poeması qərbi Midland dialektində yazılmışdır və bu dialekt çox da fransız dilinin təsiri altına düşməmişdir. Həmçinin “Brut” poeması zəngin Anqlo-Sakson sözlərindən istifadəsi ilə də fərqlənir.

“*Ormulum*” poeması. XIII əsrdə, “Brut” poemasından təxminən 20 il sonra yazılmış və müəllifi rahib Ormun adını daşıyan dini poema “Ormulum” ingilis dilinin tarixində xüsusi önəm kəsb edir. Burada Müqəddəs Bibliya və İncil kitablarında olan məşhur hədislər nəzm şəklinə çevrilmişdir. Rahib Orm öz əsərində qələmə aldığı hədisləri qardaşı Volterə ünvanlamışdır. “Ormulum” əsəri o dövrə məxsus ingilis dilinin dəyərli nümunəsini təmsil edir və Midland dialektində tərtib olunmuşdur. Nadir fonetik orfoqrafiyaya malik olan bu poema İngiltərənin Normanlar tərəfindən işğalından sonrakı dövrdə mövcud olan ingilis sözlərinin tələffüzünü özündə əks etdirir. O dövrdə kahinlərin danışdığı jarqon rahib Ormu çox narahat edirdi. Buna görə o, saitlərin tələffüzündə oxuculara kömək etmək üçün yazının xüsusi bir sistemini inkişaf etdirmişdir. Oxucuların sözlərdə hansı hecaya vurğunun düşdüyünü anladıqlarını təmin etmək üçün Orm bədii vəzndən istifadə etmişdir. Həm də o qapalı hecalarda qısa saitlərdən sonra gələn samitləri qoşalaşdırır, açıq hecalarda olan qısa saitlər üzərində isə xüsusi yarım dairəvi işarələr qoymuşdur. Müasir alimlər orta əsr ingilis dilini bərpa etmək üçün Ormun tərtib etdiyi sistemdən geniş istifadə

edirlər. Qeyd edək ki, Ormulum 20.000 sətirdən ibarətdir və Kluginin dediyinə görə, bu ədəbi əsərdə yalnız 20 fransız mənşəli sözə rast gəlirik.

Buna baxmayaraq, bir neçə əsr sonra hər hansı müəllifin əsərində işlədilən fransız mənşəli sözlərin sayının hesablanması çox çətin məsələ olardı, çünki bir çox sözlər artıq ingilis dilinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

XIV əsrin II yarısında ədəbiyyatda müşahidə olunan çiçəklənmə mədəni əhəmiyyətindən əlavə ingilis dilinin yazı dili kimi tam bərpasından xəbər verir. Bu dövrün bəzi yazıçıları öz yerli dialektlərində yazmağa üstünlük verir, çoxları isə London dialektində yazıb-yaradırlar. Əsrin sonunda London dialekti ədəbiyyatda istifadə edilən əsas dilə çevrilir və əyalət yazıçılarının istifadə edəcəyi bir növ ədəbi model xüsusiyyətini daşıyır.

XIV əsrin sonuna aid ədəbi mətnlər müxtəlif janrlarda tərtib edilmiş və çoxlu əlyazmalarda qorunub saxlanmışdır. Fransız dilindən ingilis dilinə tərcümələr edildiyinə baxmayaraq, orijinal əsərlər də çoxluq təşkil edir. Nəsr əsərlərinə nisbətən poeziya üstünlük təşkil edir. Ədəbi çiçəklənmə dövrü, Şekspirdən öncə ingilis ədəbiyyatının məşhur şairinin adı ilə, “Çoser əsri” kimi tanınır.

Con de Trevisa – “Polychronicon”. Bu dövrün görkəmli yazıçılarından biri Kornvalli Con de Trevisadır. 1387-ci ildə o, dünya tarixində yeddi kitabının tərcüməsini tamamladı. Con de Trevisa latın dilində olan R.Hicen tərəfindən yazılmış “Polychronicon” tarixi əsərini latın dilindən ingilis dilinin cənub-qərb dialektinə çevirmişdir. Digər məlumatlardan əlavə, bu tarixi kitablara o dövrdə İngiltərədə istifadə edilən dillər haqqında maraqlı qeydlər daxil edilmişdir. Trevisanın sözlərinə əsasən, bu dövrdə zadəganlar öz uşaqlarına fransız dilini öyrətməyi dayandırmışdılar.

Con Viklif. Bu dövrün digər yazıçısı və ingilis reformasiyasının müjdəçisi sayılan Con Viklifin yaradıcılığı böyük linqvistik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. 1384-cü ildə tamamladığı “Müqəddəs İncil”in tərcüməsi Viklifin ingilis nəsrinə bağlı olduğu ən böyük töhfə hesab olunur. O, həmçinin kilsələrin korlanmasına aid həcv yazaraq buna qarşı öz etirazını bildirmişdir. Viklifin tərcüməsi əlyazma şəklində tərtib edilərək bütün ölkə vətəndaşları tərəfindən oxunulur. Viklif yaradıcılığını London dialektində tərtib edərək ingilis dilinin bu formasının yayılmasında xüsusi rol oynamışdır.

Bu dövrdə Çoserdən başqa Vilyam Lənqlənd və Con Qoverin də əsərləri çox oxunulur.

Vilyam Lənqlənd - “*Əkinçi Piersin təxəyyülü*”. Vilyam Lənqləndin diqqətəlayiq poeması olan “*Əkinçi Piersin təxəyyülü*” Qərbi Midland və London dialektlərini özündə birləşdirən bir dialektə yazılmışdır. Poema 1362-1390-cı illəri əhatə edən üç versiyada günümüzdə gəlib çatmışdır. Yazıçı alleqorik və satirik poemasında müxtəlif sosial siniflərin çatışmazlıq və zəifliklərini tənqid edib kasıbların acınacaqlı hallarını ön plana gətirir. Bu, şairin yuxularında gördükləri xəyallara əsasən təqdim edilmişdir. Şair xəyallarında çatışmazlıqları və ləyaqəti olan müxtəlif fərdlər görür və xilas yolunu yaxşı əməl və sevgiyə həqiqətə xidmət etməklə izah edir. Poema qədim alliterasiya şeir formasında yazılmışdır.

Con Qover. Çoserin dostu və o dövrün tanınmış şairi Con Qoverin ilk şeirləri Anqlo-Norman və latın dillərində yazılmışdır. Onun sonuncu poeması ingilis dilində yazdığı “*Confessio Amantis*” (Aşıqın etirafı) 40000 səkkizhecalı sətirlərdən ibarətdir. Yəni bütün şeir sətirlərində eyni sayda hecalardan istifadə olunmuşdur. Qeyd edim ki, poeziyada bu yeni struktur məhz fransızlar tərəfindən Britaniya adalarına gətirilmişdir. Con Qover öz hekayələrini açıq-aydın təsvir etmiş və demək olar ki, Çoser kimi uzun müddət məşhur olmuşdur.

Cefri Çoser - “*Kenterberi hekayələri*”. Bu dövr yazıçılarının ədəbi əsərlərinə nəzər yetirdikdə, yalnız bir müəllif digərlərindən daha çox fransız mənşəli sözlərinin istifadəsi ilə fərqlənir. Şübhəsiz ki, Çoser öz dövrünün digər yazıçılardan daha çox fransız sözlərindən istifadə etmişdir. Cefri Çoser dövrünün ən görkəmli ədibi hesab olunur. Yüz il sonra ilk ingilis çapçısı Vilyam Kekston Çoseri “pərəstiş olunası ata və gözəl nitqi ilə dilimizi bəzəyən yazıçı” adlandırmışdır. İngilis ədəbiyyatının tarixi və ingilis tarixinə aid bir çox kitablarda Çoser ədəbi dilin banisi kimi təsvir edilir.

Onun erkən yaradıcılığı latın, fransız, italyan müəlliflərinin ədəbi əsərlərinin bir növ təqlidi hesab olunsada, bu əsərlərlə o öz ədəbi bacarıqlarını ortaya çıxarmışdır. Çoser yaradıcılığını yalnız ingilis dilində tərtib etmişdir. Çoser yaradıcılığının kulminasiyası onun yarımçıq qalan hekayələr toplusu - “*Kenterberi hekayələri*”dir [10, s.181].

İngilis poeziyasının şah əsəri sayılan “Kenterberi hekayələri”nin proloqu şairin necə Tabard mehmanxanasına getməsi və müqəddəs Tomasın türbəsini ziyarət etmək üçün Kenterberiyə yola düşməyə hazırlaşması təsvir edilmişdir. O, orada digər 29 zəvvarla tanış olduqdan sonra qərara alınır ki, səyahəti daha da maraqlı etmək üçün bir-birinə hekayə danışsınlar. Çoser nəzərdə tutulan 60 hekayədən yalnız 24-nü yaza bilmişdir. Buna baxmayaraq, şair hekayənin proloqunda müasir İngiltərənin canlı şəklini təsvir edə bilmişdir. O zəvvarların danışdıqları hekayələr vasitəsilə həyatın hər cığırını canlandırmışdır. Sosial vəziyyətdə isə zəvvarlar cəngavər və baş keşişdən tutmuş sərxoş aşpaz və adi əkinçiyə kimi fərqlənirdi. Zəvvarların arasında həkim, hüquqşünas, rahib, dərzi, dülgər, Oksford alimi və çoxlu müxtəlif mənəbdən olanlar var idi. Bu insanlar olduqları kimi fərqli geyim və xüsusiyyətləri ilə təsvir edilmişdir. Hətta söylənilən hekayələrdə də danışan qeyri-ixtiyari olaraq özünü olduğu kimi göstərir, başqa sözlə, hekayələr danışanın xarakteri ilə ahəngdarlıq təşkil edir.

Çoser onun dövründə Londonda sənədlər üçün istifadə edilən və klassik Orta dövr ingilis dili kimi tanınan London dialektində yazıb-yaratmışdır. XV-XVI əsrlərdə bu dialekt milli ədəbi ingilis dilinin yaranmasında mühüm rol oynayır. Çoser, ədəbi dil yaratmadığına baxmayaraq, xüsusi istedadla malik bir şair kimi müasirlərindən fərqli olaraq bacarığından məharətlə istifadə etmişdir. Dəfələrlə onun poemalarının nüsxəsi çıxarılmış, hətta “Kenterberi Hekayələri”nin 60-dan çox əlyazması dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Onun kitabları, hekayələrinin yazılmasından yüz il sonra ilk çap olunan kitablar arasında idi.

Çoserin istifadə etdiyi alınma fransız sözlərini yuxarıda snobizm kimi qeyd etdiyim sözlər qrupuna aid etmək ədalətsizlik olardı. Fransız mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə daha çox tanışlığı olan yazıcının adi gündəlikdə rast gələn sözlərdən əlavə, digər fransız sözlərini tanımaq bacarığı da böyük olar.

Əgər biz Çoserin “Kenterberi hekayələri”nin girişinə nəzər yetirsək, demək olar ki, hər bir sətirdə iki və ya çox fransız alınma sözlərindən istifadə edildiyini görə bilərik:

Whan that *Aprille* (Fr.) with his shoures soote

The droughte of *March* (Fr.) hath *perced* (Fr.) to the roote

And bathed every *veyne* (Fr.) in swich *licour* (Fr.)

Of which *vertu* (Fr.) *engendred* (Fr.) is the *flour* (Fr.).

Hesablamalara əsasən, Çoser fransız sözlərinin təxminən 10%-dən istifadə etmişdir. Bu da onun müasirləri olan Qover və Lənqland ilə müqayisədə nisbətən çox hesab olunur.

Çoserin “Kenterberi hekayələri” üçün yazdığı proloquna nəzər yetirdikdə, yazıçının hekayə qəhrəmanlarını təqdim edərkən bəzən onların geyimlərinin təsviri üzərindən keçdiyini görə bilərik. Etimoloqlar Çoserin işlətdiyi xüsusi libasların, demək olar ki, bütün hallarda, Fransız mənşəli olduqlarını müəyyən etmişlər. Məsələn, *apparel*, *costume*, *dress*, *garment* kimi geyim adları Fransız dilindən alınmışdır.

Yuxarıda adı çəkilən ədəbi əsərlər sayəsində biz orta dövr ingilis dili barəsində geniş məlumatlar əldə edə bilərik. Bütövlükdə Çoser və Qoverin yaradıcılığı əsasən, danışıq dilindən ibarətdir və bu yazıçılar həmin dövrün gündəlik nitqini böyük dəqiqlik ilə oxucularına təqdim etmişlər. Buna baxmayaraq, bu əsərlərdə təqdim edilən məlumatlardan bütünlüklə istifadə edilməmişdir və o dövrün həm yazılı, həm də danışıq dilinin tam şəklini əldə etmək üçün çox işlər görülməlidir.

Fransız sözlərinin ingilis dilinə nüfuz etmə dərəcəsi iki amildən asılı olaraq dəyişilir: bir tərəfdən o dövrdə yaradılmış yazılı abidənin yaranma yerindən, digər tərəfdən onun ünvanlandığı sosial təbəqədən. Buna görə deyə bilərik ki, o dövrdə tərtib edilən hər bir abidədə fransız sözlərinin olma dərəcəsi iki prinsip üzrə fərqlənir:

- 1) şimala doğru fransız sözləri azalır;
- 2) aşağı təbəqələrə doğru fransız sözlərində azalma müşahidə olunur.

Bu prinsiplərdən ikincisi daha çox üstünlük təşkil edir.

Fransız sözlərinin sayının müəllifinin sosial mövqeyindən asılı olmasının tipik nümunələri iki əsərin müqayisəsi zamanı aşkar olunmuşdur. Belə ki bu yazılı abidələr eyni vaxtı əhatə etsələr də, müəlliflərinin sosial vəziyyətinə və adresatlarına görə birbirindən fərqlənirlər. Bu yazı nümunələrindən biri, naməlum müəllif tərəfindən yazılmış və öyüd-nəsihət xarakterli “Ancrene Riwe”, monastr həyat qaydaları haqqında üç aristokrat rahibəyə müraciətlə yazılmışdır. Digər yazılı abidə rahib Orm

tərəfindən qardaşı Volterə müraciətlə yazılan “Ormulum” poemasıdır. “Ancrene Riwe” əsəri çoxlu fransız sözləri ilə fərqlənsə də, “Ormulum” demək olar ki, fransız sözlərindən məhrumdur.

XII-XIII əsrlərdə ingilis dilinə çoxlu fransız mənşəli sözlərin daxil olmasına baxmayaraq, onlardan yalnız bir hissəsi ümumi istifadəyə daxil olaraq hər kəs tərəfindən anlaşılır və əsas lüğət fonduna yol tapır. Fransız sözlərindən istifadə edən o dövrün yazıçıları həmin sözlərin oxucular tərəfindən tam anlaşılmamasından qorxaraq alınma fransız sözünü yerli mənşəli sinonimi ilə də izah edirdilər. Məsələn, *safe (fransız) and sound (ingilis) - sağ və salamat*.

Fransız sözünün mənasını aydınlaşdırmaq üçün sinonim cütlərindən istifadə sonralar XV-XVII əsrlərin yazıçılarının geniş istifadə etdikləri üslubi növə çevrilir.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, şübhəsiz, fransız və ingilis dilləri arasında bəzi oxşarlıqlar vardır. Fransız və ingilis dilləri müxtəlif dillər qrupuna daxil olsalar da, çoxlu linqvistik oxşarlıqları bölüşürlər. Qeyd etməliyik ki, bu iki dil Hind-Avropa dillərinin müxtəlif alt qruplarına daxildir. Fransız dili Roman dillər qrupuna, ingilis dili isə Aşağı German dil qrupuna daxildir. İngiltərə V əsrdə German tayfaları tərəfindən işğal olunduğuna görə, ingilis dili germanların təsiri altına düşür.

Müxtəlif dil qruplarına daxil olan və müxtəlif ərazilərdə yaşayan bu iki dil arasında olan eynilik təəccübə səbəb olur. Orta əsrlər dövründə fransız dili təsirinə uğramışdır. Bu dövrdə baş verən Norman işğalları fransız dilinin ingilis dilinə təsirinin açıq-aydın nümunəsidir. Yuxarıda bu işğalın ingilis dilinə nə dərəcədə təsir etdiyinin kifayət qədər nümunələri verilmişdir. Norman işğalları təkcə ingilis dilinə deyil, bu ölkənin bütün sahələrinə, mədəniyyətinə təsir edir.

Qeyd etdiyim kimi, dildə olan bu hadisə XI əsrdə Britaniyanın Normanlar tərəfindən işğalı zamanı baş vermişdir. Bu zaman fransız dili yüksək siniflərin danışdığı dilinə çevrilir. Bu səbəbdən bir çox fransız sözləri ingilis dilinə yol tapmışdır. Məhz bunun nəticəsində bu iki dillər bir sıra oxşarlıqları bölüşürlər.

Fransız və ingilis dillərinin nə dərəcədə oxşar sözlərə malik olduqlarını sübut etmək üçün bu dillərin aşağıdakı sahələrinə daxil olan sözləri qarşılaşdırmaq yerinə düşərdi. Biz həmin sözləri sözlük kimi dissertasiyaya əlavə edirik.

NƏTİCƏ

Hər bir xalq öz tarixi inkişafı prosesində digər xalqlarla müxtəlif əlaqələrə girir. Bu münasibətlər hərbi münaqişə xarakteri, bir xalqın digər xalqın ərazisinə hücum edərək onun torpaqlarını işğal etməsi və ticarət və mədəni əlaqələr əsasında xalqlar arasında dostluq münasibətləri xüsusiyyətini daşıya bilər.

Bütün bu sadaladığımız hallarda xalqlar arasında müəyyən qarşılıqlı təsir baş verir və şübhəsiz, bu da həmin xalqların dillərinə təsirsiz ötürür. Bu qarşılıqlı təsir zamanla bir dilin digər dillə qarışmasına gətirib çıxarır. Dillərin bir-biri ilə çarpazlaşma prosesinin müəyyən qanunauyğunluqları vardır:

1. Dillərin çarpazlaşması yüz illərlə davam edən bir prosesdir. Bu baxımdan, XI-XIV əsrləri əhatə edən ingilis dilinin fransız dili ilə çarpazlaşma prosesi xüsusi önəm kəsb edir.

2. İki dilin çarpazlaşması nəticəsində onlardan biri öz qrammatik sistemini və əsas lüğət fondunu qoruyaraq bu döyüşdən qalib çıxır, digər dil isə tədricən öz xüsusiyyətini itirərək həmin ərazidə yox olur. İngilis dili ilə fransız dili arasında mübarizə məhz bu cür baş verdi. İngiltərədə ingilis dili öz qrammatik sistemini və əsas lüğət fondunu qoruyaraq bu mübarizədə qalib olur. Fransız dili isə İngiltərədə ingilis dilinin təsirinə məruz qalaraq öz əhəmiyyətini itirir və tədricən aradan çıxır.

3. İki dil arasında baş verən bu mübarizə nəticəsində məğlub olan dilin hesabına qalib dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Lakin bu, qalib dilin zəifləməsinə deyil, onun daha da möhkəmlənməsinə dəlalət edir. İngilis dilində də məhz bu hadisə baş verdi. Fransız dili üzərində qalib gələn ingilis dili bu dil hesabına külli miqdarda yeni söz və ifadələrlə zənginləşmişdir.

Fransız və ingilis dilləri müxtəlif mənşəli olmalarına baxmayaraq, çoxlu linqvistik oxşarlıqlara malikdir. Fransız dili Hind-Avropa dillər ailəsinin Roman dillər qrupuna mənsubdur. İngilis dili İngiltərənin V əsrdə German tayfaları tərəfindən işğalı nəticəsində German dillər qrupunun təsirinə məruz qalmışdır. Buna görə də müxtəlif dil qruplarına məxsus bu iki dil arasında oxşarlıqlar təəccüb doğurur. İngilis və fransız dilləri arasında oxşarlıqlar, əsasən, bu dillərin lüğət tərkibində müşahidə olunur.

XI əsrdə baş verən Norman işğalları ərzində fransız dili yüksək siniflərə məxsus adamların danışdığı dili hesab olunur və bunun nəticəsində çoxsaylı fransız sözləri ingilis dilinin müxtəlif sahələrinə daxil olur. Fransız sözləri ingilis dilinin, demək olar ki, hər sahəsində müşahidə olunur. Məsələn, idarəçilik, hərbi, din, memarlıq, incəsənət, əyləncə, mətbəx, vəzifə adları, geyim adları, müraciət formaları, ədəbiyyat, təhsil və s. aid terminlərin demək olar ki, hamısı fransız mənşəlidir.

Bundan əlavə, fransız dilindən birbaşa və ya dolayısı ilə daxil olan bir sıra sözlər ingilis dilini bilib fransız dilindən xəbərdar olmayanlar üçün açıq-aydın anlaşılıqdır.

Orta dövr ingilis dilində baş verən çoxsaylı dəyişikliklər nəticəsində ingilis dilinin lüğət tərkibi qarışıq xarakter əldə edərək Qədim dövr ingilis dilinin lüğət tərkibindən çox fərqlənir. Daha sonralar sözlərdə baş verən bu qarışıq xüsusiyyət daha da çoxalır və bu da yerli və alınma sözlər arasında mürəkkəbliyə gətirib çıxarır.

Yuxarıdakı nümunələrə əsasən, deyə bilərik ki, Norman işğalları həm ingilis xalqının həyatında, həm də ingilis dilində çoxlu dəyişikliklərə səbəb oldu. İngilis və fransız xalqları arasında baş verən uzun mübarizə nəticəsində ingilis dili qalib çıxır. Fransız dili tədricən öz xüsusiyyətini itirir və XV əsrdə İngiltərədə tamamilə istifadəsini dayandırır. İngilis dili əhəmiyyətli dərəcədə öz lüğət tərkibini zənginləşdirərək bu mübarizədən çıxır və öz daxili qaydaları ilə inkişafına davam edir.

Normanların ağalığı nəticəsində orta dövr ingilis dilinə çoxlu sayda fransız sözü-termini daxil olmuş və həmin dövrün ingilis lüğətində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İngilis dilini bilib fransız dilindən xəbərdar olmayanlar üçün fransız dilində yazılmış akademik və ya jurnalist mətnləri açıq-aydın anlaşılıqlı olar, nəinki bu dildə yazılan ədəbi və digər mətnlər. Çünki hər iki dildə olan anlayışlar və texniki terminlər olduqca oxşardır.

Yuxarıda müqayisə etdiyimiz ingilis və fransız paralelizmlər arasında aşağıdakı dəyişikliklər mövcuddur:

1. Fransız alınma sözlərinin çoxunda uzun [i:] səsi əsasən, y hərfi ilə əvəz edilirdi: *Assemblée (Fr.) – assembly (İng.) – yığıncaq, Armée (Fr.) – army (İng.) – qoşun*

2. “er” ilə bitən fransız mənşəli sözlərin sonunda “r” atılır: *Arrive (İng.) – arriver (Fr.), Change (İng.) – changer (Fr.)*

3. Bəzi fransız və ingilis oxşar sözləri vaxt keçdikcə əvvəlki mənalarını itirib yeni mənə əldə edirlər. Məsələn, fransız mənşəli “merci” çox sağ olun, təşəkkür edirəm deməkdir, amma ingilis dilinə daxil olan “mercy” mərhəmət, rəhm bildirir. “Monnaie” fransız dilində xırda pul üçün istifadə edilir, ingilis dilinə daxil olan “money” daha ümumiləşmiş mənaya malikdir.

4. Fransız dilindən “-re” sonluğu ilə daxil olan sözlər ingilis dilinə uyğunlaşdırılaraq “-er” ilə əvəz olunmuşdur: *Minister (İng.) – ministre (Fr.) – nazir, Order (İng.) – ordre (Fr.) – qayda-qanun, Letter (İng.) – lettrer (Fr.) – məktub, River (İng.) – riviere (Fr.) – çay*

5. Bəzi hallarda fransız dilindən ingilis dilinə daxil olan sözlərdə mənə və formaca heç bir fərq müşahidə olunmur, yəni ingilis dilinə daxil olan fransız mənşəli söz dildə heç bir dəyişikliyə uğramır: *Nation (xalq), Office (idarə), Crime (cinayət), Jury (jüri)*

6. Bəzən fransız dilindən alınan söz ingilis dilinə uyğunlaşdırılması üçün sadəcə bir samit hərf əlavə edilir: *Juqe (Fr.) – judge (İng.) – hakim, Amiral (Fr.) – admiral (İng.) – admiral, Aventure (Fr.) – adventure (İng.) – macərə*

7. Bəzən fransız və ingilis sözləri arasında fərq təkcə assimilyasiyaya görə deyil, həm də fransız dilinin Anqlo-Norman qolunun fərqli xüsusiyyətlərinə görə hesablanırdı.

Fransız və ingilis dillərinin müxtəlif dil qruplarına mənsub olduqlarına baxmayaraq, Norman işğalları nəticəsində ingilis dilinin lügəti çoxsaylı fransız sözləri ilə zənginləşir, ingilis dilinin qrammatik quruluşunda çox mühüm dəyişikliklər baş verir, həmçinin bu, dilin fonetikasi və ədəbiyyatına da təsirsiz ötürür. Məhz bu amillər bu iki dillər arasında oxşarlıqların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Alınma fransız sözlərinin ingilis dilinin fonetik və qrammatik asimilyasiyasına məruz qaldığına və bu sözlərin ingilis dilinin tələffüz qaydalarına uyğunlaşdırılmasına baxmayaraq; fransız dilinə məxsus xüsusiyyətlər tam aradan qaldırılmamışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Dilçilik problemləri. Bakı, Maarif, 1979, 359 s.
3. Fərəcov Ə. İzahlı dilçilik lüğəti. Bakı, Maarif, 1969, 144 s.
4. Paşayeva M. İngilis dilinin tarixi. Bakı, 1972, 138 s.
5. Potter S. Dilimiz (ingilis dilindən tərcümə). Bakı, 2014, 165 s.
6. Rzayev Q. Yeni İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı, 2009, 156 s.
7. Türksevər O. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı, Qismət, 2008, 287 s.

Rus dilində

8. Аракин В. Очерки по истории английского языка. Москва, Государственное Учебно-Педагогическое издательство Министерство просвещения РСФСР. 1955, 287 с.
9. Аракин В. История английского языка. Москва, Физматглит, 2009, 156 с.
10. Ильиш Б.А. История английского языка. Москва, Высшая школа, 1968, 259 с.
11. Смирницкий А. Древнеанглийский язык. Москва, Издательство литературы на иностранных языках. 1955, 24 с.
12. Смирницкий А. Лекции по истории английского языка. Москва, Добросовет Издательство “КДУ”. 2006, 36 с.
13. Степановичюс А.Ю. Историческая фонология английского языка. Москва, 1987, 208 с.
14. Ярцева В. История английского литературного языка. Москва, Наука, 1985, 122 с.

İngilis dilində

15. Abercrombie D. Element of general phonetics. Aldine Publishing Company, 1967, 203 p.
16. Abdulrahimov E.H. The ABC of the History of the English language. Baki, Mutarcim, 2005, 262 p.
17. Baker P.S. Introduction to Old English. Malden, M.Ai Blackwell Publishing, 2003, 332 p.
18. Barber Ch. The English Language: A Historical Introduction. Cambridge University Press, 1993, 293 p.
19. Baugh A.C. A History of the English Language. Prentice Hall, 1992, 282 p.
20. Berndt R. A History of the English Language. Leepzig, 1984, 240 p.
21. Ilyish V. History of the English language. Leningrad: Prosveshenie. 1973, 137 p.
22. Garland C. A History of the English language. New York, 1972, 279 p.
23. Jespersen O. Growth and structure of the English language. Great Britain: The University of Chicago Press. 1938, 84 p.
24. Jespersen O. A modern English grammar on historical principles. Denmark: Aalborg Stiftsbogtrykkeri. 1949, 17 p.
25. Jucker A.H. History of English and English Historical Linguistics. Stuttgart, 2000, 162 p.
26. Pearsall S.L. The English language. Oxford University Press. 1966, 15 p.
27. Potter S. Our Language. Penguin Books, Ltd. 1964, 211 p.
28. Rastorguyeva T., I.F.Jdanova. History of the English language. Lektion. Moscow: Vysshaya shkola. 1972, 162 p.
29. Rastorguyeva T. A history of English. Moscow: Vysshaya shkola. 1983, 152 p.
30. Reznik R.V., Sorokina T.A. A History of the English Language. Moscow, 2001, 496 p.
31. Scot Shay. The history of English. A linguistic Introduction. San Francisco, CA/Washington, DC, 2008, 219 p.
32. Seth Lerer. Inventing English. New York: Columbia University Press. 1955, 70 p.

33. Seth Lerer. The history of the English language. Virginia: The great courses, 2008, 71p
34. Strang Barbara M.H. A History of English. London, 1970, 506 p.
35. Tahmazova M.M. The History of the English language. Baki, Elm and Tahsil, 2016, 255 p.

Internet resurslari

36. <http://www.anglo-norman.net/articlesA/fauxamis.xml?session=SNWK8965T>
37. <https://www.quora.com/What-are-the-similarities-between-the-French-and-English-languages>
38. [https://en.wikipedia.org/wiki/Ancrene Wisse \[Ancrene Riwe\]](https://en.wikipedia.org/wiki/Ancrene_Wisse)
39. <http://www.gumer.info/bibliotek Buks/Literat/Ist Ang l/10.php>
40. www.english-literature.org
41. www.english.club.com
42. www.academics.mi-edu
43. www.britannica.com
44. www.members.sol.com
45. www.wordcentre.co.uk
46. www.sites.forteachers.com
47. www.public.iastate.edu
48. www.routledge.com
49. www.Library.utoronto.co
50. www.bbc.co.uk

ƏLAVƏ KİMİ QLOSSARY (SÖZLÜK)

<i>İngilis</i>	<i>Fransız</i>	<i>Mənası</i>
<i>İdarəçilik</i>		
assembly	assemblée	məslis
government	gouvernement	hökumət
council	conseil	şura
crown	couronne	tac
nation	nation	millət
office	office	vəzifə
parliament	parlement	parlament
people	peuple	xalq
sovereign	souverain	suveren
state	état	dövlət
<i>Hüquqi terminlər</i>		
Acquittal	acquittement	bəraət
Advocate	avocat	vəkil
Cause	cause	səbəb
Counsel	conseil	məsləhət
Court	cour	məhkəmə
Crime	crime	cinayət
Damage	dommage	ziyan
Defence	défense	müdafiə
Fault	faute	günah, nöqsan
Female	femelle	qadın
Heritage	héritage	varis
Interest	intérêt	maraq
Judge	jugé	hakim
Jury	jury	jüri

justice	justice	ədalət
male	mâle	erkək
marry	marier	evləmək
marriage	mariage	evlənmə
money	monnaie (xırda pul)	pul
penalty	peine	tənbeh
petty	petit	xırda
plea	réplique	etiraz
poor	pauvre	yoxsul
poverty	pauvreté	yoxsulluq
prison	prison	həbsxana
privilege	privilège	üstünlük
property	propriété	mülk
prove	preuve	sübut
session	session	sessiya
traitor məhkəmə	traître	satqın
<i>Hərbi terminlər</i>		
admiral	amiral	admiral
aid	aide	kömək
army	armee	qoşun
arms	armoiries/armes	gerb
battle	bataille	döyüş
captain	capitaine	kapitan
colonel	colonel	polkovnik
danger	danger	təhlükə
defeat	défaite	məğlubiyyət
enemy	ennemi	düşmən
spy	espion	casus
force	force	güc

gallant	vailent	cəsur
guard	garde	mühafizə
hardy	hardi	cəsərətli
lieutenant	lieutenant	leytenant
occupy	occuper	işğal etmək
officer	officier	məmur, zabit
peace	paix	sülh
regiment	régiment	alay
sergeant	sergent	serjant
soldier	soldat	əsgər
troops	troupes	qoşun
vessel	vaisselle	gəmi
victory	victoire	qələbə
war	guerre	müharibə
<i>Dini terminlər</i>		
arch	arc	tağ
angel	ange	mələk
charity	charité	şəfqət
confession (etiraf)	confession	tövbə
conscience	conscience	vicdan
cruel	cruel	qəddar
desire	désir	arzu
feast	fête	şənlik
honour	honneur	namus, vicdan
glory	gloire	şöhrət
grace	grâce	zəriflik
jealous	jaloux	qısqanc, paxıl
lesson	leçon	dərs
mercy	merci (çox sağ olun,	mərhəmət, şəfqət

	təşəkkür edirəm!)	
Miracle	miracle	möcüzə
Minister	ministre	nazir
Nature	nature	təbiət
Order	ordre	qayda
Paradise	paradis	cənnət
Passion	passion	ehtiras
Pity	pitié	rəhm
Prayer	prière	dua
Religion	religion	din
Sacrifice	sacrifice	qurban
Saint	saint	müqəddəs
Save	sauver	xilas etmək
Saviour	sauveur	xilaskar
Service	service	qulluq, xidmət
Vice	vice	qüsür
<i>Memarlıq</i>		
Cellar	cellier	zirzəmi
Chimney	cheminée	baca
Choir	chœur	xor, kapella
Column	colonne	sütun
Garret	grenier	çardaq
Palace	palais	saray
Pillar	pilier	dirək
<i>Ədəbiyyat və incəsənət</i>		
Art	art	incəsənət
Beauty	beauté	gözəllik
Colour	couleur	rəng
Copy	copie	surət

image	image	təsvir
music	musique	musiqi
preface	préface	müqəddimə
volume	voluîne	cild
<i>Geyimlər</i>		
boot	botte	çəkmə
collar(yaxalıq)	collier	boyunbağı
costume	costume	kostyum
far	fourrure	xəz
robe	robe(paltar)	xalat
<i>Peşə adları</i>		
butcher	boucher	qəssab
carpenter	charpentier	dülgər
mason	maçon	bənnə
painter	peintre	rəssam
tailor	tailleur	dərzi
<i>Rütbələr</i>		
duke	duc	hersəq
feudal	féodal	feodal
prince	şahzadə	prince
royal	roi	kral, şah
<i>Əyləncə</i>		
cards	karte	kart
chess	échecs	şahmat
comfort	confort	rahatlıq
conversation	conversation	söhbət
couple	couple	cüt
deuce	deux	iki
dance	danse	rəqs

falcon	faucon	şahin
feast	fête	şənlik, bayram
flowers	fleur	gül
fruit	fruit	meyvə
joy	joie	sevinc
pleasure	plaisir	həzz
recreation	récréation	əyləncə
sport	sport	idman
tournament	tournoi	yarış
trace	trace	iz
<i>Mətbəx</i>		
boil	bouillir	qaynamaq
cuisine	cuisine	mətbəx
dinner	dîner	nahar
fry	frir	qızartmaq
mutton	mouton	qoyun əti
pastry	pâtisserie	qənnadı məmulatı
pork	porc	donuz əti
roast	rôtir	qızartmaq
supper	souper	şam yeməyi
soup	soupe	sup
<i>Mebel və ev əşyaları</i>		
basin	bassin	hovuz
chair	chaise	stul
couch	couchette	yataq
lamp	lampe	lampa, çıraq
table	table	stol, masa
wardrobe	garde-robe	qarderob

<i>Qarışıq sözlər</i>		
Adventure	aventure	macəra
Courteous	courtoisie	nəzakətli
Air	air	hava
Arrive	arriver	gəlib çatmaq
Change	changer	dəyişmək
Common	commun	ümumi
Cry	crier	çığırmaq
Enter	entrer	daxil olmaq
Face	face	üz
Flower	fleur	gül
Hour	heure	saat
Large	large	böyük, geniş
Letter	lettre	məktub
Necessary	nécessaire	vacib
Pale	pâle	solğun
Pay	payer	ödəmək
Place	place	yer
River	rivière	çay
Scissors	ciseaux	qayçı
Search	chercher	axtarmaq
Treasure	trésor	xəzinə
Receive	recevoir	almaq